
АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

ЭТНАГЕНЕЗ,
САМАБЫТНАСЦЬ,
СТЭРЭАТЫП,
МЕНТАЛЬНАСЦЬ

Уладзімір Конан (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ АЛЬТЭРНАТЫВА: глабалізацыя і нацыянальнае адраджэнне

«Человеческое — слишком человеческое»
(Ф. Ницше)

Паняцце *глабалізацыя* — нетрадыцыйнае, бо не мае лацінскага адпаведніка, як большасць навуковай, філасофскай і сацыяльна-палітычнай тэрміналогіі. Сёння яно застаецца, хутчэй, клопамат актуальнай геапалітыкі і этналогіі, чым навуковай праблемай. Бо пакуль што няма *глабальных манаграфіяў* пра глабалізацыю. Няма ўсебаковага асвятлення гэтай праблемы ў айчынным энцыклапедычным слоўніку¹ ёсць паняцце *глабальныя праблемы*, сутнасць якіх у пачатку 1980-х гг. бачылася ў вырашэнні такіх задач, як недапушчэнне тэрмаядзернай вайны, забеспячэнне міжнароднага міру, пераадоленне ўзрастаючай розніцы жыццёвага ўзроўню, энергазабяспечанасці паміж багатымі і беднымі рэгіёнамі і краінамі, прадухіленне дэмаграфічных крызісаў — дэмаграфічных выбухаў, з аднаго боку, дэпапуляцыі, з другога; папярэджанне экалагічных катастрофаў у рэгіянальных і глабальных маштабах.

Гэтыя і іншыя глабальныя праблемы даследаваліся ў літаратуры 1980–90-х гг.² У канцы дваццатага стагоддзя да іх дабавіліся новыя аспекты, якія дэталізуюць агульную праблематыку. Сюды адносяцца негатыўныя наступствы навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, напрыклад, глабальнае забруджванне

¹ Философский энциклопедический словарь. М., 1983. С. 117.

² Гудожник Г. С., Елисеева В. С. Глобальные проблемы в истории человечества. М., 1989. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / Пер. с англ. и франц. М., 1990.

навакольнага асяроддзя (парніковы эффект, радыёактыўнае забруджанне), вычарпальнасць прыродных энерганосябітаў і іншыя агульначалавечыя праблемы, якія выклікалі да жыцця новыя кірункі (глабальную экалогію, глабальны маніторынг — назіранне за планетарнымі працэсамі і з’явамі ў біясферы, у тым ліку за вынікамі антрапагеннага ўздзеяння на прыроду)³.

Названыя праблемы сёння даследуюцца метадам дакладных навук, сацыялогіяй, паліталогіяй, знаходзяцца ў цэнтры ўвагі геапалітыкі. Тут я хачу спыніцца на не менш важных універсальна-гуманітарных і спецыфічна нацыянальных праблемах глабалізацыі, галоўным чынам у аспекце выжывання беларускай нацыі. Яе гістарычны лёс і верагодныя перспектывы тыповыя для многіх народаў, адсунутых імперыямі ў цень гісторыі. З лёсам выжывання гэтых нацыяў, якія пасля вялікіх разбурэнняў не закончылі сваё нацыянальнае адраджэнне, звязаны такія праблемы, як геапалітычная стратэгія і тактыка, глабалізацыя інфармацыйных сістэмаў, экалогія культуры. Крызісныя тэндэнцыі сучаснай урбаністычнай цывілізацыі вядуць да уніфікацыі і паўторнага спрашчэння культуры, выцяснення масавымі формамі кіча элітарнай культуры. Узнікае небяспека звужэння дзяржаўных і грамадскіх функцый тых нацый, якія ў эпоху вялікіх імперый аказаліся выцесненымі з гістарычнай авансэны.

У аспекце экалогіі культуры, як гарманічных суадносін у сімфоніі універсальнай культуры ўсіх нацыянальных галасоў, вялікае маральнае значэнне мае праблема этычных падстаў глабалізацыі. Бо добрыя вынікі нараджаюцца ад маральных сродкаў. Сутнасць глабалізацыі на абстрактным узроўні не выклікае этычных пярэчанняў, бо яна ёсць усведамленне адзінства космасу, нашай агульнай айкумены — зямлі, чалавечага грамадства. Яна яшчэ ёсць узаемазалежнасць гэтых арганічна звязаных форм універсальнага быцця. Ідэя адзінства і ўзаемазалежнасці была ўсвядомлена і па-свойму абгрунтавана першым расійскім тэарэтыкам глабальных сістэм Уладзімірам Вярнадскім (1863–1945). Нагадаю, што Вярнадскіх было тры: яго бацька Іван Вярнадскі быў тэарэтыкам ліберальнай эканомікі, а сын Георгій — гісторыкам, аўтарам канцэпцыі еўразійства. Усе мелі дачыненне да тэорыі глабалізацыі.

Але У. Вярнадскі, як і папярэднія дэмакраты-універсалісты, быў яшчэ этычным ідэалістам. Услед за І. Кантам і утапічнымі сацыялістамі ён верыў, што чалавек добры ад прыроды. Спрачаючыся з Кантам, Гегель у свой час заўважыў, што чалавек па прыродзе хутчэй злы, чым добры, а ператварэнне зла ў дабро — праблема і прызначэнне культуры, найперш рэлігіі выратавання — хрысціянства.

Як каза трапная прымаўка: «Добрымі намерамі пекла выбрукавана». Так адбылося з глабалізацыяй. Правобразам яе былі ўсе вядомыя ў гісторыі імперыі — ад старадаўніх Вавілонскай, Рымскай да новаеўрапейскіх і

³ Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Мн., 1997. Т. 5. С. 280.

сучасних, якія мы перажылі ў XX ст. — гітлераўскі рэйх і бальшавіцкі Савецкі Саюз. Ёсць біблейскі архетып усіх глабальных і наднацыянальных імперыяў. Маю на ўвазе прытчу пра Вавілонскую вежу ў кнізе Быцця. Прыяду гэта па-руску — у павучанне сучасным аматарам сусветных імперыяў, татальнай урбанізацыі і татальнай сістэмы інфармацыі.

«По всей земле был один язык и одно наречие (...) И сказали они: построим себе город и башню высокою до небес, и сделаем себе имя (г. зн. прославимся. — *Ул. К.*), прежде нежели рассеемся по лицу всей земли. И сошел Господь посмотреть город и башню, которую строили сыны человеческие. И сказал Господь: вот, один народ и один у всех язык; и вот, что начали они делать, и не отстанут они от того, что задумали делать; сойдем же и смешаем там язык их, так чтобы один не понимал речи другого. И рассеял их Господь оттуда по всей земле; и они перестали строить город и башню (Быц. 11: 1–9).

Здаецца, сімваліка Вавілонскай вежы зразумелая без тлумачэнняў. Прыяду ўсё ж цікавы, хоць не поўны каментар з «Толковой Библии» пад рэдакцыяй А. Лапухіна, бо ён мае непасрэднае дачыненне да глабалізацыі. «Воздвигая подобную колоссальную башню, строители хотели поставить памятник своему выдающемуся искусству и тем самым обессмертить себя в глазах всего потомства; быть может, к этому присоединились у них и властолюбивые замыслы создать такой опорный пункт владычества, откуда удобно было бы простираť свою власть на возможно большее количество народонаселения (...). Смешением языка и расселением племен само собой разрушалось богопротивное дело, имеющее целью политическое объединение племен под властью одного из них и притом нечестивого. Этим полагались пределы всеобщему разливу нечестия и разврата из одного средоточия... Если бы существовала всемирная столица как сосредоточие нечестия и разврата, и если бы существовал повсюду один язык, тогда весь мир сделался бы тем, чем впоследствии сделалась Ханаанская земля (маецца на ўвазе — з гарадамі Садомам і Гаморай на чале. — *Ул. К.*), мерзостями своими источившая долготерпение Господа (еп. Виссарион)»⁴.

Каментаратар, ідэолаг дзяржаўнай царквы Расійскай імперыі, не сказаў адкрыта пра Вавілонскую вежу як сімвал вялікай імперыі, якая замахнула на глабальную сусветную ўладу. Было б памылкова цалкам адмаўляць прагрэсіўнае значэнне гэтых гістарычных кангламератаў — часам дабравольных, але найбольш прымусовых. Усе вялікія імперыі — ад Вавілонскай і Рымскай да Савецкай — па-свойму хацелі вырашаць тыя глабальныя праблемы, з якіх мы пачыналі гаворку. Але ж усе яны былі разбураныя, як тая Вавілонская вежа. Таму што ўсе яны станавіліся «сосредоточием нечестья и разврата». Усе яны трымаліся на крыві, падаўленні Богам створаных

⁴ Толковая Библия, или Комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета / Под ред. А. П. Лопухина. Т. 1. Пг., 1904. С. 80–81.

нацыяў і нацыянальных моваў. Усе хацелі стварыць «один народ и один у всех язык». Усе хацелі сусветнага панавання. Па-свойму «глабалізатарамі» былі савецкія бальшавікі, заганяючы народы ў галапіруючую індустрыялізацыю і прымусовую калектывізацыю, знішчаючы нацыянальную эліту «сваіх меншых братоў». Такімі ж «глабалізатарамі» былі нямецкія фашысты на чале з «тварцом новай Еўропы», як яго называла гебельсаўская прапаганда, Гітлерам.

Цяпер кароткія высновы з усяго вышэйсказанага. Асноўная ідэя — у эпіграфе да гэтага артыкула: «Чалавечас — занадта чалавечас» (Ф. Ніцшэ). У сэнсе грахоўнасці чалавека, а тым больш чалавецтва аб'яднанага ў дзяржавы і саюзы, якія, шчыра прызнаемся, не ўдалося хрысціянізаваць за два тысячагоддзі хрысціянства. А як вынік — празмерная акцэнтацыя сучаснай глабальнай палітыкі і эканомікі на матэрыяльных «занадта чалавечых», спажывецкіх і палітычных інтарэсах, заняўбанне духоўнай сферы, ігнараванне носьбітаў духоўных каштоўнасцей — нацыянальнай эліты. Узніклі небяспечныя тэндэнцыі да уніфікацыі культуры, нацыянальных формаў эканомікі, нацыянальнай мовы. Сёння навязваецца фальшывае перакананне, быццам асяродкам духа ёсць не традыцыйная літаратура, высокае мастацтва, навука, нацыянальная мова, а інфармацыйныя імперыі. Ствараецца міф, быццам усе, каго выключылі з гэтай інфармацыйнай сістэмы, — усе яны перастаюць існаваць на «глабальным» узроўні. Адным словам, усё тая ж Вавілонская вежа ў лакальным маштабе. Не выпадкова, што апошнім часам некаторыя інфармацыйныя *вежы* самазагараюцца і падаюць.

Цяпер хацелася б перайсці да другой часткі сваёй тэмы — нацыянальнага адраджэння як беларускай альтэрнатывы. Нацыянальнае адраджэнне не ёсць нейкая рэгіянальная асаблівасць беларусаў, украінцаў альбо іншых народаў, якія ў эпоху фармавання сучасных нацыянальных дзяржаваў аказаліся адсунутымі з гістарычнай сцэны ўсёбеднымі імперыямі. Ёсць прамыя аналогіі нашага адраджэння з адраджэннем Польшчы, Балгарыі, Сербіі і іншых славянскіх народаў, ахвяраў былых імперыяў. Ёсць гістарычныя паралелі лёсу беларусаў з лёсам яўрэйскага, італьянскага, нават нямецкага народаў, якім прыходзілася змагацца за нацыянальнае адзінства пасля гістарычных катастрофаў.

Хто здольны ахапіць ход сусветнай гісторыі ў яе цэласнасці, той не мог не заўважыць: знікаюць імперыі, шматлікія дзяржавы (тая ж Рымская імперыя, Персідская імперыя, урэшце, апошнія імперыі XX ст.), а нацыі, як тая міфічная птушка Фенікс, адраджаюцца з уласнага попелу. Гаворачы філасофскімі паняццямі, нацыя ёсць *субстанцыя* і як такая — вечная ў змяным вымярэнні, а дзяржавы ўсіх тыпаў — ад старадаўніх рода-племянных аб'яднанняў і гарадоў-полісаў да вялікіх былых і сучасных імперый — толькі функцыі. Нацыя — мэта, дзяржава — сродак яе кансалідацыі. Нацыя далучаецца да вечнасці праз сваю мову і культуру, сімвалічна выяўленую ў нацыянальнай мове. Падаўленне нацыянальнай мовы, крытычнае зніжэнне

яе актыўнага функцыянавання на дзяржаўным і грамадскім узроўнях ёсць генацыд, які павінен карацца нацыянальнымі і міжнароднымі законамі як цяжкае злачынства.

Як жа сёння пяднаць дзве аб'ектыўныя заканамернасці — нацыянальнае адраджэнне як рэалізацыю сваіх патэнцыяльных і эканамічных інтарэсаў дзеля стварэння самабытнай і унікальнай культуры — з сучаснай палітычнай, эканамічнай і культурнай глабалізацыяй? Часткова мне ўжо прыходзілася адказваць на гэтае пытанне ў артыкуле «Беларусь на мяжы тысячагоддзяў»⁵. Тут паспрабую зрабіць высновы ў форме тэзісаў, пастулатаў, што не патрабуюць доказаў як ясныя і відавочныя.

Ідэальны варыянт, каб Беларусь сцвердзілася як нейтральная дзяржава па вобразу Швейцарыі, Швецыі, Фінляндыі. Але толькі пры ўмове, калі Еўропа ў асобе НАТА і Расія гарантуюць гэты нейтралітэт. Трэцяя Балканская вайна, дзе ў якасці глабалізатараў былі выкарыстаны з «уранавым соусам» ракеты і самалёты-невідзімкі, павінна ўлічвацца ў сучаснай стратэгіі нацыянальнага адраджэння.

Другі прымальны варыянт — Беларусь у эканамічным і ваенна-палітычным саюзе незалежных дзяржаваў (СНД). Сёння яго высмейваюць і, мабыць, па праву, бо ён пакуль што дрэнна забяспечвае ўзаемавыгаднае эканамічнае і культурнае супрацоўніцтва. Аднак сама па сабе ідэя саюза незалежных дзяржаваў, калі ў ёй будзе гарантавана нацыянальнае адраджэнне былых савецкіх калоній, мае сваю будучыню. Ёсць нават перспектыва для паступовага пераходу да глабальнага Саюза незалежных дзяржаваў усіх рэгіёнаў Еўропы, а ў будучыні — глабальнага Саюза ўсіх кантынентаў.

Трэці прымальны варыянт: Беларусь на пэўным этапе прагрэсіўных рэформаў, а дакладней — адраджэння сваёй мовы, культуры, эканомікі, самадастатковай айчынай энергетыкі далучаецца да НАТА. Малаверагодная падзея пры цяперашняй поўнай залежнасці ад Расіі. Праўда, Расія сама заявіла пра гатоўнасць уступіць у НАТА, што малаверагодна ў блізкай перспектыве. Але ў будучыні такі варыянт магчымы. Тады Беларусь магла б стаць цэнтрам сядзібы абноўленага і глабальнага Саюза для падтрымання ўзаемнай бяспекі. Зразумела, толькі ў тым выпадку, калі ён гарантуе права кожнай гістарычнай нацыі, у дадзеным выпадку Беларусі, на ўсебаковае дзяржаўнае і моўна-культурнае адраджэнне.

Што датычыцца сучасных палітычных бурбалкаў і папяровай шуміхі пра стварэнне нейкай саюзнай дзяржавы Расіі і Беларусі, то вынікам такой палітыкі могуць быць два варыянты. Або гэты саюз застанецца папяровым, будзе створаны нейкі міждзяржаўны фантом — псеўдапарламент і псеўдаўрад. Там нехта будзе засядаць, рэгулярна атрымліваць зарплату, розныя прывілеі і прэстыжныя «еўракватэры» ў Маскве і ў Мінску. Але рэальнай

⁵ Конан У. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў: Штрыхі да гістарычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі // Літ. і мастацтва. 2000. 1 снеж.

улады яны мець не будуць. Такі бюракратычны «саюз» распадзецца пры першай сур’ёзнай змене палітычнага курсу ў Беларусі.

Магчымы іншы, драматычны варыянт. Яго прадугледжваюць расійскія дзяржаўнікі імперскай закваскі — ад банальных чарнасоценцаў да псеўда-лібералаў. Яны гуляюць у саюз толькі для таго, каб без шуму і стрэлаў, «ціха і мірна» далучыць Беларусь у якасці былога Паўночна-Заходняга краю. Але гэтая драма ўжо была сыграна ў канцы XVIII – пачатку XX ст. З трагічным фіналам для Расійскай імперыі і яе беларускай калоніі. Тэрытарыяльныя ды ўсякія іншыя імперыі ў XXI ст. не маюць ніякіх перспектываў на разумнае гістарычнае быццё. Глобальныя праблемы даўдзецца вырашаць на шляхах эканамічнага, палітычнага і культурнага супрацоўніцтва ўсіх суверэнных і раўнапраўных народаў на аснове сумленнага партнёрства.

Пакуль што палітыка глабалізацыі ў Усходу і Захадзе застаецца неадзначнай, амбівалентнай і, вырашаючы глабальныя праблемы, яна часта прыводзіць да негатыўных наступстваў. Найперш — да парушэння эканамічнай раўнавагі і разбурэння самабытных нацыянальных культурнаў тых народаў, якім выпала незайздросная доля аб’ектаў гэтай глабальнай палітыкі.

Істотны недахоп існуючых варыянтаў глабалізацыі — акцэнтацыя ўвагі толькі на сацыяльна-эканамічных праблемах і прыродных рэсурсах. Экалогія культуры, нацыянальна-этычная дэфармацыя народаў, адцягненне класічнай і сучаснай элітарнай культуры на другі, трэці планы, выцясненне нацыянальных моваў шмат якіх народаў рэгіянальнымі жаргонамі так званых «сусветных» моў пакуль што не перайшлі ў фазу практычнага вырашэння. А гэта сведчыць пра дэгуманізацыю глабальнай палітыкі і грамадскай свядомасці. Сёння важна ўнесці ў пералік глабальных праблемаў, якімі займаюцца нацыянальныя і міжнародныя структуры, *нацыянальнае адраджэнне* былых каланіяльных народаў і гвалтоўна дапушчаных у якасці «саюзнікаў» былых імперыяў. Маецца на ўвазе шырокі аспект гэтага адраджэнскага руху, уключаючы вяртанне аўтэнтычнай нацыянальнай мовы ў сістэму эканамічнага, грамадска-палітычнага і культурнага функцыянавання.

Сутнасць маёй канцэпцыі — у гарманізацыі *універсальнага і нацыянальнага, універсалізму і нацыяналізму ў пазітыўным значэнні гэтых паняццяў*. Не спрыяюць сваёй мове і нацыянальнай культуры народы, якія самаізаляюцца ад глабальных сусветных працэсаў, пазбягаюць шырокіх культурных кантактаў. Але таксама губіць сваю нацыянальную культуру той народ, мову якога выключылі з актыўнага грамадскага функцыянавання шляхам каланіяльнага культуртргерства. Не лепшым з’яўляецца становішча тых пасіянарных народаў, якія стварылі «глобальныя» імперыі і пашырылі сваю мову і масавую культуру толькі экстенсіўна — на як мага найбольшы абсяг заселеных тэрыторыяў. Наглядна гэтыя негатыўныя, нават катастрафічныя наступствы можна паказаць на прыкладзе незайздроснага лёсу нацыянальных моў Расіі і Беларусі, з *усходняга боку*, Англіі і Ірландыі, з *заходняга*. На Беларусі ў выніку татальнай дэнацыяналізацыі і русіфікацыі

ў часы царызму, масавых рэпрэсій супраць беларускай нацыянальнай эліты ў бальшавіцкай імперыі сфера функцыянавання нацыянальнай мовы, нацыянальнай культурнай традыцыі зніжаецца да той крытычнай рысы, за якой пачнецца іх *музеізацыя і дэпаніраванне*. Калі адбудзецца гэтая катастрофа, то з сімфоніі сусветнай культуры выпадзе прыгожы і ўзнёслы голас беларускай нацыі. У сваю чаргу, класічная руская мова ад паразмернага пашырэння на вялікіх абшарах імперыі распадаецца на мноства каланіяльных жаргонаў. Ужо сёння іх мноства, напрыклад, ёсць сярэднеазіяцкія, каўказскія ды іншыя антыэтэтычныя і бедныя па зместу жаргоны рускай мовы. А беларускі жаргон гэтай мовы выцясяняе беларускую і рускую класічную мовы на ўзровень нешматлікай нацыянальнай эліты.

Аналагічныя працэсы адбыліся ў былой Брытанскай імперыі, дзе англійская культуртрэгерская экспансія ахапіла там не толькі суседнія з Англіяй краіны (Шатландыя, Ірландыя), далучаныя да метраполіі яшчэ ў рэнесансную вясну станаўлення імперыі, але і цэлыя кантыненты (Аўстралія, Паўночная Амерыка) і такія вялікія краіны старадаўняй цывілізацыі, як Індыя. Класічная англійская мова распалася на шматлікія рэгіянальна-этнічныя жаргоны: іх сёння больш, чым расійскіх. Шматвяковая англійская калонія Ірландыя страчвае сваю нацыянальную мову, а з ёю і самабытную культурную традыцыю. Ці не адсюль пачаўся вядомы ірландскі комплекс з тэарыстычнымі акцыямі? Сёння ён камуфлюецца хітрымі палітыкамі і разношчыкамі навінаў як рэлігійны канфлікт паміж католікамі і пратэстантамі.

Такім чынам, нацыянальнае адраджэнне ёсць комплексная — сацыяльна-палітычная, эканамічная і духоўная глабальная праблема XX ст. Ад першых дзесяцігоддзяў новага стагоддзя чакаецца яе вырашэнне ва ўсіх рэгіёнах свету. Паводле сваёй семантыкі паняцце *адраджэнне* блізкае да паняцця *ўваскрэшанне*. Яно азначае выхад народа да адноўленага поўнакроўнага жыцця пасля заняпаду і застою, выкліканага неспрыяльнымі геапалітычнымі ўмовамі. Нацыянальнае ёсць заканамернасць развіцця хрысціянскай цывілізацыі, адпавядае заповету заснавальніка хрысціянскай царквы сваім апосталам: «Дык ідзіце, навучайце ўсе народы...» (Мц. 28: 19).

Якія ж крытэрыі і гарантыі нацыянальнага адраджэння Беларусі? Стабільнасць і, як **вынік**, — перспектыўнасць нацыі — залежаць ад трох фундаментальных рэальнасцей: наяўнасці моцнага, лакалізаванага на сваёй спрадвечнай прасторы самабытнага і кансерватыўнага *этнічнага* ядра нацыі, якое выпраменьвае этна-культурнае *поле прыцягнення*; сфармаванай у гэтым культурным полі нацыянальна свядомай, кампетэнтнай, духоўна актыўнай нацыянальнай эліты; створанай гэтай элітай культурнай традыцыі, якая прываблівае і праграмуе нацыянальны выбар не толькі свайго народа, але таксама нацыянальных меншасцяў.

Сёння гэтыя *тры калоны*, што забяспечваюць устойлівасць нацыі і яе духоўны рост у вышыню, моцна дэфармаваны вонкавымі, каланіяльнымі фактарамі. За гэтае калецтва беларускай нацыі нясуць адказнасць перад

Богам і гісторыяй не толькі былая Расійская імперыя і яе бальшавіцкі варыянт — СССР, але таксама нашчадкі былой Антанты і, між іншым, Польшча як спадчынніца міжваеннай Рэчы Паспалітай. Пасляверсальская Еўропа ў крытычны момант адраджэння Беларускай дзяржавы 1917–1921 гг. не толькі не падтрымала яе, але і дазволіла парэзаць жывое цела нацыі з тысячагадовай культурнай і дзяржаўнай традыцыяй паміж бальшавіцкай Расіяй і адраджанай Польшчай, дзе ўзялі верх прэтэнзіі на аднаўленне міфічнай польскай імперыі з анексіяй заходніх частак Беларусі і Украіны.

Гісторыя даўно засведчыла: усе ранейшыя імперыі маглі ўтрымлівацца толькі на крыві. На мяжы тысячагоддзяў для сучаснай Расіі паўстала нялёгкае задача — адрадзіць нацыянальную дзяржаву, даўшы *вольную* сваім калоніям. Сабіраць ёй трэба не тэрыторыі, а велікарускі народ. Эпоха тэрытарыяльных імперый мінула ў XX ст. У наступным XXI ст. застануцца толькі фінансавыя імперыі. Але, на мой погляд, не надоўга. Першыя сімптомы іх крызісу — драматычныя падзеі Трэцяй Балканскай вайны — агрэсія НАТА на чале з ЗША супраць Сербіі, якая яшчэ трымаецца сёння ўжо міфічнай Югаславіі. Затрачаных сродкаў на вайну, кошту матэрыяльных, людскіх і маральных стратаў у гэтай вайне было б дастаткова, каб заснаваць у нейкай пустыні багатую дзяржаву для косяўскіх албанцаў (як, на мой погляд, — гэта балканскі рудымент былой Турэцкай імперыі). Няхай бы там яны стварылі квітнеючую сельскую гаспадарку замест таго, каб гандляваць наркотыкамі.

Будучыня — за духоўнай «імперыяй», дзе ўрэшце рэшт перакуюць дзіды і мячы на сярпы і плугі ды не будуць больш вучыцца ваяваць. Тады наступіць канчатковае нацыянальнае адраджэнне Беларусі і іншых народаў, сёння адсунутых за авансэну сусветнай гісторыі.

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

УПЛЫЎ ЗАХОДНЯЙ І ЎСХОДНЯЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ НА БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ

Тэрмін «культура» ўзнік у эпоху антычнасці і ў перакладзе з лацінскага слова *cultura* азначае «апрацоўка, урабляенне». У цэлым культура можа быць вызначана як сукупнасць матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, створаных чалавечым грамадствам. Аднак, з майго пункту гледжання, культура — гэта гістарычны працэс і вынік творча-стваральнай дзейнасці людзей у розных сферах іх жыццядзейнасці. Паводле вызначэння ЮНЕСКА, да сферы культуры адносяцца прэса і літаратура, музыка, драматычнае

мастацтва, пластычнае мастацтва, кіно і фатаграфія, радыё і тэлебачанне, спорт, гульні і інш.¹. Да гэтага пераліку можна яшчэ далучыць рэлігію і міфалогію, пісьменнасць, навуку, адукацыю і выхаванне. У спецыяльнай Дэкларацыі, прынятай Сусветнай канферэнцыяй па культурнай палітыцы (Мехіка, 1982), адзначаецца, што ў шырокім сэнсе культура ўключае не толькі розныя віды мастацкай дзейнасці, але і спецыфічныя мадэлі паводзінаў, спосабы жыцця, фундаментальныя правы чалавека, сістэмы каштоўнасцей, традыцыі і звычай².

Тэрмін «цывілізацыя» ўзнік намога пазней слова «культура» — толькі ў XVIII ст. Французскія філосафы-асветнікі выкарыстоўвалі паняцце «цывілізацыя» для абазначэння высокаразвітага грамадства, заснаванага на пачатках розуму, справядлівасці і рэлігійнай талерантнасці. Культура сфарміравалася раней цывілізацыі, якая, наадварот, узнікла толькі на той стадыі гістарычнага развіцця, што прыйшла на змену эпосе варварства. Цывілізацыя ўзнікла ў выніку т.зв. «неалітычнай рэвалюцыі», падчас якой адбыўся пераход ад спажывецкай (збіральніцтва, паляванне і рыбалоўства) да вытвараючай гаспадаркі (земляробства і жывёлаводства). Вылучаюцца некалькі *стадый у развіцці цывілізацыі*: аграрна-традыцыйная (характэрная для рабаўладальніцкага і феадальнага грамадстваў); індустрыяльная (характэрная для капіталізма); постіндустрыяльная, ці інфармацыйная (узнікла ў другой палове XX ст. пад уплывам навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, хуткага развіцця высокіх тэхналогій і павелічэння інфармацыйных плыняў). Найбольш важнымі *прыкметамі цывілізацыі* лічацца: утварэнне дзяржавы; узнікненне пісьменнасці; аддзяленне земляробства ад рамяства; раслаенне грамадства на класы; з'яўленне гарадоў. Існуюць розныя *класіфікацыі цывілізацый*: кантынентальная (напрыклад, еўрапейская, азіяцкая); нацыянальная (англійская, французская, нямецкая); рэгіянальная (паўночнаафрыканская) і інш.

У сучаснай навуковай думцы існуюць спробы своеасаблівага дыхатамічнага супастаўлення Захаду і Усходу па розных характарыстык і накірунках: *Сацыяльна-эканамічныя характарыстыкі*: Запад — развіты, індустрыяльны, урбанізаваны; Усход — адсталы, сельскі, аграрны. *Тып і структура сацыяльнасці*: Запад — рынкавыя і прававыя адносіны, выдзяленне асобы, якая карыстаецца правамі і свабодамі, класавая дыферэнцыяцыя. Усход — міжасабовыя (камунальныя, камунітарныя, абшчынныя адносіны), нарматыўны кантроль праз рэлігійныя прынцыпы і дзяржаву; родаплемянныя, саслоўныя, кланавыя, этнічныя дыферэнцыяцыі. *Палітычныя характарыстыкі*: Запад — грамадзянскі, дэмакратычны; Усход —

¹ D'Angelo M., Vesperini P. Cultural policies in Europe: A Comparative Approach. Strasbourg, 1998. P. 18.

² Гл.: In from the margins. A contribution to the debate on Culture and Development in Europe. Strasbourg, 1997. P. 28.

патрыярхальны, аўтарытарны, дэспатычны. *Культурныя характарыстыкі*: Захад — матэрыялізм, прагматызм; секулярызацыя, плюралізм, рацыянальнасць, прагрэс, пакарэнне прыроды, права, свабода, роўнасць, воля, індывідуалізм; антрапацэнтрызм; Усход — духоўнасць, ідэалізм, рэлігійнасць, суб’ектыўізм, манізм, інтуітыўнасць, інертнасць, натуральнасць, адаптацыя да прыроды, сакральныя веды, падначаленне, фаталізм, тэацэнтрызм. *Гістарычныя характарыстыкі*: Захад — гістарызм; лінейны час. Усход — застойнасць (негістарызм); цыклічны час³.

Да ліку найбольш важных, істотных уплываў *заходняй цывілізацыі* на беларускае грамадства і яго культуру можна аднесці наступныя грамадска-культурныя з’явы, феномены. У галіне *дзяржавы і права*: рэспубліка; дэмакратыя; дыктатура; магдэбургскае права (права гарадоў на самакіраванне, якое ўзнікла ў сярэднявяковай Германіі, а затым распаўсюдзілася на тэрыторыю Беларусі); рымскае права, якое перайшло ў заканадаўства заходнееўрапейскіх краін, а праз іх — у прававую сістэму іншых еўрапейскіх краін, у тым ліку і Вялікага Княства Літоўскага, аб чым сведчаць Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. У сферы *рэлігіі*: хрысціянства ў форме каталіцкага веравызнання, якое спачатку распаўсюдзілася ў краінах Заходняй Еўропы, а затым, прыблізна з X–XII стст., пачало пашырацца і на беларускіх землях; Рэфармацыя XVI ст., якая прывяла да ўзнікнення яшчэ аднаго напрамку хрысціянства — пратэстантызму, і Контррэфармацыя XVII ст., што праводзілася пераважна ордэнам іезуітаў супраць тагачасных пратэстантаў. У галіне *архітэктуры і выяўленчага мастацтва*: амаль усе мастацкія стылі і напрамкі (раманскі стыль, готыка, барока, класіцызм, рамантызм; імпрэсіянізм, рэалізм і інш.); абстрактнае мастацтва, ці абстракцыянізм, які ўзнік у пачатку XX ст. у Германіі, Францыі, Нідэрландах, а ў Беларусі быў прадстаўлены т.зв. «супрэматызмам»; мадэрнізм і постмадэрнізм, якія шырока распаўсюдзіліся ў XX ст. У сферы *адукцыі і мовы*: на землях Беларусі з часоў Адраджэння (Рэнесансу) былі распаўсюджаны і вывучаліся ў навучальных установах розныя еўрапейскія мовы (лацінская, польская, грэчаская); сістэма адукацыі мела ў сярэднявяковай Беларусі заходні характар (тут існавалі свецкія гарадскія, рэлігійныя школы). У галіне *навукі і тэхнікі*: тэлебачанне; радыё; кінемаграф; відэатэхніка; камп’ютэрныя тэхналогіі; шматлікія навуковыя тэорыі і канцэпцыі. У сферы *літаратуры*: камедыя; трагедыя; ода; байка; лірычныя творы. У галіне *музыкі*: класічная музыка (арыя, опера, балет і інш.); рок-і поп-музыка. У сферы *спорту*: футбол; валејбол; хакей і да т. п. Праз заходнія краіны да нас дайшла т. зв. «ма-савая культура» («папулярная» культура) — у выглядзе рок-і поп-канцэртаў, тэлевізійных серыялаў, ці «мыльных опер», разнастайных музычных і спартыўных шоу, паказаў моды, відовішчаў, прэзентацый і інш.

³ Сравнительное изучение цивилизаций. М., 1999. С. 247–249.

Папулярная культура, створаная ў ЗША ў сярэдзіне 1950-х гг., мае сёння найбольш шырокую аудыторыю і аказвае даволі моцны ўплыў на грамадства ⁴.

Да ліку найбольш важных, значных уплываў (прамых ці апасродкаваных, ускосных) *усходняй цывілізацыі* на культуру Беларусі можна аднесці наступныя. У галіне *рэлігіі*: хрысціянства (узнікла ў I ст. н. э. на землях сучаснай Палесціны, а на Беларусь пачало пранікаць у канцы I тысячагоддзя н. э. з праваслаўнай Візантыйскай імперыі); іслам і іудаізм (прышлі на землі Беларусі ў эпоху сярэднявекі разам з носьбітамі гэтых рэлігій — татарамі і яўрэямі); асобныя нетрадыцыйныя рэлігіі і рэлігійныя кірункі (будызм, бахаізм, крышнаізм). У сферы *архітэктуры*: абеліск (узнік у старажытным Егіпце як помнік каля храма; на Беларусь вядомы з XVIII ст.); мячэць, медрэсэ (гэта спадчына арабскай ісламскай культуры); сінагога (феномен іудзейскай культуры). У галіне *выяўленага мастацтва*: абраз (вядомы з II ст. н. э., а на беларускіх землях з'явіўся ў XI–XII стст. пад уплывам візантыйскага мастацтва); манументальны жывапіс, дробная пластыка-скульптура (гэтыя культурныя з'явы распаўсюдзіліся ў Беларусі ў эпоху сярэднявекі пад уплывам Візантыі). У сферы *навукі і тэхнікі*: абсерваторыі (узніклі ў сярэднявекі ў Сярэдняй Азіі і Заходняй Еўропе; на Беларусі першая абсерваторыя адкрыта ў 1753 г. пры Віленскім універсітэце); «арабскія лічбы» (яны ў X ст. сталі вядомыя ў Еўропе і атрымалі адпаведную назву) і інш. У галіне *фізічнай культуры, медыцыны і спорту*: акупунктура; такія віды псіхафізічнай трэніроўкі і ўсходніх адзінаборстваў, як йога, медытацыя, каратэ, кун-фу, кітайская гімнастыка «ушу», тайландскі бокс і г. д.

Да ліку найбольш важных, вызначальных асаблівасцяў беларускай культуры ў мінулым можна аднесці наступныя. Беларуская культура прайшла ўсе асноўныя этапы, характэрныя для агульнаеўрапейскага культурнага развіцця (культура старажытнага, сярэднявечага перыядаў, Рэнесансу, Новага і Навейшага часу). У традыцыйнай беларускай культуры амаль заўсёды існаваў даволі глыбoki пласт язычніцтва (паганства). Беларуская культура актыўна чэрпала свае тэмы, вобразы, мастацкія сродкі з надзвычай багатага беларускага фальклору пераважна дахрысціянскага, язычніцкага паходжання. Пасля ўвядзення хрысціянства мела месца больш-менш шырокае пранікненне ў беларускую культуру хрысціянскіх (дакладней, народна-хрысціянскіх) вобразаў, матываў, сюжэтаў, нормаў і каштоўнасцей. Уздзеянне ўсходняй цывілізацыі на беларускую культуру было некалькі меншым, чым на асобныя суседнія народы. Напрыклад, руская культура зведала большы ўплыў усходніх традыцый, што ў значнай ступені было абумоўлена працяглай мангола-татарскай няволяй (дзяржаўны лад, асобныя звычаі, абрады).

⁴ Community and ethnic relations in Europe: Final report of the Community Relations Project of the Council of Europe. P. 60.

Паскарэнне развіцця беларускай культуры адбылося ў сярэднявеку і асабліва ў эпоху Адраджэння, калі культура нашай зямлі ўпершыню выйшла на агульнаеўрапейскі ўзровень свайго развіцця. Прычым у некаторых відах мастацтва тагачасная беларуская культура адставала ад еўрапейскай (выяўленчае мастацтва, навука, літаратура, музыка), у іншых жа відах — адварот, знаходзілася на еўрапейскай вышыні (архітэктура, кнігадрукаванне, фальклор). У развіцці культуры Беларусі вельмі значную ролю адыгралі гарады, якія пачалі хутка развівацца па еўрапейскаму ўзору. Заходнееўрапейскія гарады ў сярэднявеку і ў пазнейшыя часы вызначаліся большай свабодай у параўнанні з тагачаснымі азіяцкімі гарадамі⁵. У эпоху сярэднявеку беларуская культура зведала найбольшы ўплыў з боку візантыйскай праваслаўнай культуры. Менавіта асабліва сці візантыйскай архітэктуры, выяўленчага мастацтва, філасофіі, літаратуры былі пераняты, перапрацаваны і творча засвоены прадстаўнікамі сярэднявековай і нават новачаснай беларускай мастацкай культуры. Найбольш моцным быў уплыў хрысціянскай рэлігіі на развіццё культуры беларускіх зямель.

У Новы і Навейшы час беларуская культура развівалася пераважна ў рэчышчы еўрапейскага культурнага працэсу, прычым яе развіццё было крайне нераўнамерным і супярэчлівым. У сучасны перыяд значная частка насельніцтва нашай краіны арыентавана на нормы, каштоўнасці, інтэлектуальныя і тэхнічныя дасягненні Захаду. Напрыклад, паскоранаму «далучэнню» беларусаў да заходняй цывілізацыі сёння актыўна спрыяюць хуткае развіццё камп'ютэрных тэхналогій, сродкаў масавай інфармацыі, Інтэрнета, а ў больш шырокім плане — працэсы няўхільнай глабалізацыі ў форме інтэрнацыяналізацыі, а часам і уніфікацыі эканамічнай, палітычнай і культурнай прасторы. Таму невыпадкова сёння, на думку айчынных палітолагаў, сацыёлагаў, ідэалаг «сярэдняга беларуса» з'яўляецца менавіта заходнееўрапейская краіна — Германія, а не, скажам, наша ўсходняя «суседка» Расія⁶. Аднак усё ж на працягу мінулых стагоддзяў на беларускіх землях мела месца своеасаблівае суіснаванне ўсходніх і заходніх традыцый (пры пэўнай перавазе апошніх).

Унікальнасць Беларусі заключаецца ў тым, што яе адначасова можна адносіць як да заходняй, так і да ўсходняй цывілізацыі, і ў той жа час нельга ў поўнай ступені лічыць ні той, ні другой. Як сведчыць гістарычны шлях Беларусі, наша Бацькаўшчына, можна сказаць, творча перапрацоўвала заходнія і ўсходнія ўплывы, перарабляла іх на свой густ, на свой лад. Акрамя таго, у пэўнай ступені па-за межамі заходніх і ўсходніх уплываў знаходзілася вусная народная творчасць беларусаў. Бо многія жанры фальклору склаліся яшчэ ў старажытнасці, у язычніцкія (паганскія часы), калі яўна акрэсленых адрозненняў паміж рознымі этнічнымі супольнасцямі, хутчэй

⁵ Гл. напр.: Вебер М. Город. М., 1994.

⁶ Беларусь: на пути в третье тысячелетие. Сб. ст. Минск, 2001. С. 22.

за ўсё, не было. Такім чынам, беларуская культура існавала адначасова як у кантэксте заходняй і ўсходняй цывілізацый, так і па-за гэтым кантэкстам. У беларускай культуры заўважалася адмысловая з'ява ўспрыняцця заходне-еўрапейскіх культурных каштоўнасцей, якія, у сваю чаргу, прыйшлі ў Еўропу з асобных краін Усходу. Па свайму зместу, тыпу, формах і жанрах беларуская культура была падобнай да еўрапейскай культуры. Пры гэтым беларуская культура нярэдка не мела (ці мела ў нязначнай ступені) такіх спецыфічных рыс усходнеазіяцкіх культур, як надзвычайная вытанчанасць, чысціня, своеасаблівая празрыстасць кітайскай, японскай і індыйскай культур. У адрозненне ад іх, у беларускай культуры ў сярэднявекі не атрымалі надзвычай моцнага развіцця такія жанры мастацкай творчасці, як архітэктура, выяўленчае мастацтва, літаратура, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. У мінулым на Беларусі немагчыма было знайсці нічога падобнага, скажам, на кітайскія, японскія, індыйскія храмы (у тым ліку п'ячорныя), пагады, шматлікія статуі Буды, імператараў, розных духаў, а таксама на кітайскія жывапісныя творы на шоўку, японскія вершы ў жанрах «хайку», «танка» і да т. п. Для беларускай культуры не была ўласцівай своеасаблівая «пранізанаасць», «насычанаасць» пачуццём кахання, як тое можна заўважыць у Індыі (прыгадаем хаця б знакамитае настаўленне па каханню «Кама-Сутра»), скульптуры закаханых пар, п'ячорныя роспісы на эратычныя тэмы).

На землях Беларусі пастаянна ўзаемадзейнічалі ці, наадварот, сутыкаліся і змагаліся розныя цывілізацыйныя і культурныя ўплывы. Аднак варта адзначыць, што па сутнасці яны закраналі толькі невялікую частку беларускага грамадства, пераважна яго прывілеяваныя саслоўі, эліту, у той час як большасць «простага народа» на працягу многіх стагоддзяў жыла сваім унутраным жыццём, і, як правіла, глыбока не ўспрымала гэтых культурна-цывілізацыйных уплываў. Прычым практычна ніколі іншачывілізацыйныя і іншакультурныя ўплывы не ўспрымаліся беларускім грамадствам непрыхільна, ваража. Наадварот, яны нярэдка перапрацоўваліся і ў той ці іншай ступені засвойваліся нашымі продкамі. Таму вышэйпрыведзеныя аргументы і факты не дазваляюць пагадзіцца з думкай вядомага беларускага філосафа Ігната Канчэўскага (Абдзіраловіча) пра тое, што «ваганне паміж Захадам і Усходам і шчырая непрыхільнасць ні да аднаго ні да другога з'яўляецца асноўнаю адзнакаю гісторыі беларускага народу»⁷. На мой погляд, беларускі народ не «вагаўся» паміж Захадам і Усходам і тым больш не меў да іх «шчырай непрыхільнасці», а наадварот, развіваў сваю самабытную культуру на аснове ўспрыняцця і творчай перапрацоўкі стваральных уплываў заходняй і ўсходняй цывілізацый і ў той жа час непрымання штучна навязаных, па сутнасці разбуральных уплываў (у выглядзе асіміляцыі). У цэлым Беларусь можа быць аднесена да

⁷ Канчэўскі І. Адвечным шляхам (Дасьледзіны беларускага сьветагляду) // Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1998. С. 248.

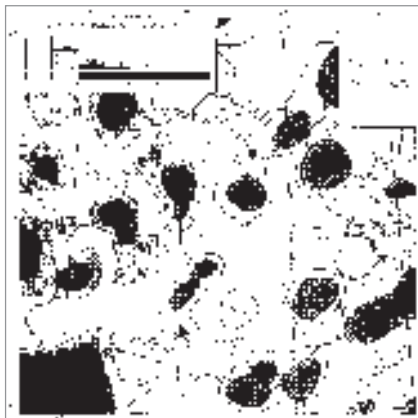
ліку поліцывілізацыйных (ці, дакладней, біцывілізацыйных) краін свету, якія ва ўсе часы нават пры больш-менш моцных знешніх уплывах працягвалі захоўваць у амаль нязменным выглядзе сваё ўнутранае «этнакультурнае ядро», ствараць сапраўдныя шэдэўры матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Аляксей Мікуліч (Мінск)

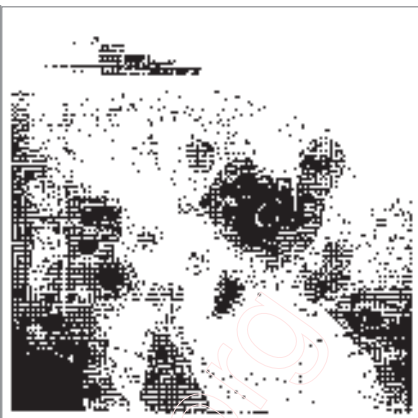
АНТРАПАГЕНЕТЫЧНЫЯ СУВЯЗІ БЕЛАРУСАЎ З ПАМЕЖНЫМІ ЭТНАСАМІ

Мэта дадзенай працы — аналіз генагеаграфічнай зменлівасці сучаснага карэннага насельніцтва Беларусі ў межах яго генафонду. Для таго, каб высветліць гісторыка-геаграфічныя і генетыка-экалагічныя фактары фарміравання беларускага этнасу ў яго ўзаемасувязі з папуляцыямі памежных этнасаў, выкарыстаны абагульнены падыход. Апошні базіруецца на вывучаным намі палімарфізме мноства антрапалагічных і генетычных прыкмет разам з дынамікай дэмаграфічных паказчыкаў. Наступнае нанясенне на карту (мапаванне) ўсіх прыкмет паасобку і абагульненых характарыстык сукупна дазволіла выявіць цэнтры магчымай этнічнай кансалідацыі беларусаў і іх суседзяў. У адпаведнасці са спадчыннымі законамі, генетычная зменлівасць лакальных папуляцый у залежнасці ад іх адаптыўных магчымасцяў, абмежавана генафондам макраэтнасу. Так, па даных сукупнага размеркавання толькі дзвюх сістэм крыві (АВО і Рэзус) выяўлена 11 лакальных груп папуляцый. Прытым пераважная большасць з іх (9) размеркаваны на памежных тэрыторыях з суседзямі: 2 — з Літвой, 1 — з Польшчай, па 3 — з Расіяй і Украінай. Неабходна падкрэсліць, што даследаваліся на першым этапе толькі вясковыя жыхары ў 3-4-х генерацыях тутэйшага паходжання. Наступнае мапаванне выканана на аснове 8-мі антрапагенетычных сістэм. У такім выпадку генетыка-антрапалагічная зменлівасць фактычна аб'ядноўвае лакальныя папуляцыі ў межах трох рэгіёнаў: паўднёва-заходняга Палескага, Цэнтральнага і паўночна-усходняга Паазернага (мал. 1–2).

Аналіз дэмаграфічных матэрыялаў па эфектыўна-рэпрадукцыйных памерах папуляцый і сярэдняга ўзросту вяскоўцаў дазволіў вылічыць

Мал. 1. Генетычныя адлегласці па локусах ABO і Rh у насельніцтве Беларусі. Карта складзена па нашых звестках на люты 1993 г. у Лабараторыі генетыкі чалавека Інстытута агульнай генетыкі РАН. Складальнікі Е. Баланоўская, С. Нурбаеў, Ю. Рычкоў (кіраўнік).

Мал. 2. Генетычныя адлегласці па 8 генных локусах у насельніцтве Беларусі. Карта складзена там жа (па матэрыялах А. Мікуліча).

працягласць змены паміж пакаленнямі. На Беларусі яна раўняецца 27,5 гадам. Гэтая лічба была выкарыстана пры падліку на аснове генетычнага гадзінніка верагоднага пачатку фарміравання этнасу на прамежках яго гістарычнага часу. Этнографы лічаць, што ў мінулым дачэрнія адсяленні адбываліся толькі пасля перавышэння аптымальных памераў сельскай абшчыны ў залежнасці ад неабходнай дастатковасці¹. Рассяленне сельскага насельніцтва амаль заўсёды адбывалася адпаведна ландшафтна-біясферным асаблівасцям і рацыянальнай культурна-гаспадарчай дзейнасці. Беларусы як народ «тутэйшы» маюць сваю гістарычную і генетычную памяць. Да перадапошняга пакалення генетычная памяць, на думку антрапалага, была больш трывалай за гістарычную. Рэгіянальна генетычныя асаблівасці сфарміраваліся не раней, чым за тры з паловай стагоддзі таму назад, калі людзі ўпершыню ўсвядомілі сябе ў якасці кансалідаванай народнасці.

Каб высветліць асобныя аспекты гістарычнай і экалагічнай зменлівасці ў генафондзе беларускага этнасу, на базе размеркавання генных канцэнтрацый выканана генетыка-антрапалагічная класіфікацыя менавіта сельскага, карэннага насельніцтва з улікам верагодных гістарычных сувязяў і знаходжання папуляцый у сістэме міжэтнічных адносін. Вясковыя лакальныя папуляцыі яшчэ ў 1960-я гг. з'яўляліся элементарнымі адзінкамі

¹ Этнографія беларусаў. Мн., 1985.

Мал. 3. Галоўная кампанета адгеласці рускіх ад Усходняй Еўропы. Карта складзена там жа на 22 лістапада 1993 г.

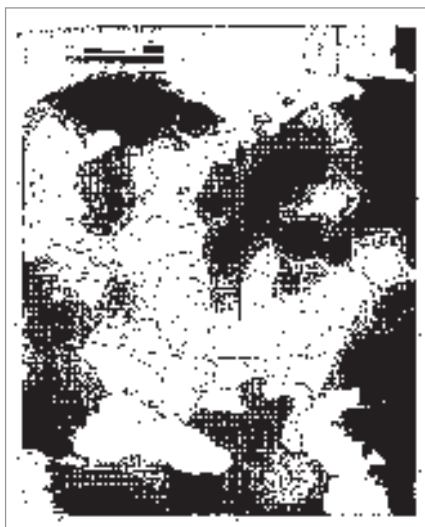

Мал. 4. Галоўная кампанета зменлівасці частотаў генаў у генафондзе Усходняй Еўропы. Пабудавана там жа на 22 лістапада 1993 г.

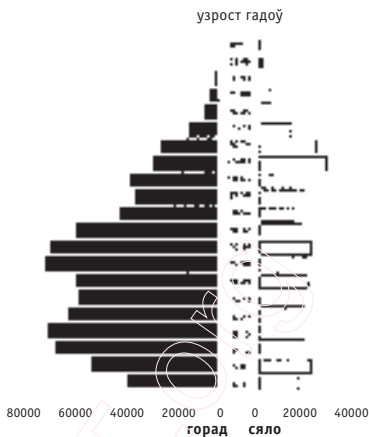
ў папуляцыйнай іерархіі. У першую чаргу, яны уплываюць на дынаміку зменлівасці папуляцыйнай сістэмы этнасу. Папуляцыі наступнага ўзроўню ў межах этнаграфічных рэгіёнаў, па нашых дадзеных, фактычна сфарміраваліся не раней чым за 12 ± 2 пакаленні таму назад, г. зн. недзе напрыканцы XVI ст. Наступны ўзровень папуляцыйнай сістэмы адпавядае экалагічнаму раяванню (Беларускае Палессе, Цэнтральная Беларусь, Беларускае Паазер'е). Дзве трэці сярод 140 даследаваных груп па асаблівасцях мадальных канцэнтрацый генаў і фенатыпаў, згодна з канцэпцыяй В. В. Бунака (1980), утвараюць галоўнае плато, якое тыпалагічна выступае ў якасці антрапалагічнай асновы, на якой да апошняга часу і фарміраваліся лакальныя генетычныя асаблівасці².

Вывучэнні камп'ютэрных карт па размеркаванні дваццаці аднаго генага локусу адпаведных антрапалагічных сістэм дае магчымасць прасачыць сувязь памежных тэрыторый з суседнімі этнічнымі групамі. Заўсёды існуе плаўны пераход на значнай геаграфічнай прасторы, што падкрэслівае штучнасць існавання адміністрацыйных граніц паміж дзяржавамі. У гэтым выпадку лакальныя генетычныя асаблівасці захаваліся на працягу жыцця 120 ± 10 пакаленняў, г. зн. з часоў неаліту. Яшчэ В. В. Бунак абгрунтаваў неабходнасць аднесці комплекс антрапалагічных прыкмет

² Род Номо: Его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

Мал. 5. Адлегласці генафонду Усходняй Еўропы ад беларусаў (21 аэль, 8 локусаў).

Мал. 6. Дэмаграфічны склад насельніцтва Беларусі па даных апошняга перапісу (1999).

насельніцтва ўздоўж левых прытокаў Прыпяці да пераходнага тыпу паміж балтыйскай і днепра-карпацкай зонамі. Паўночны беларускі варыянт па археалагічных і антрапалагічных дадзеных адносіцца да зыходнага протабалтыйскага тыпу. Па марфалагічных прыкметах і генатыпу беларускія групы разам з заходнерускімі і паўднёваўсходнімі літоўцамі не адрозніваюцца ад прабальскаўскай папуляцыі. Усё гэта дакладна адпавядае новай канцэпцыі Ю. Г. Рычкова, развітай маскоўскай школай антрапалагаў, аб нязменнасці генафондаў асобных этнасаў на працягу гістарычных эпох пры захаванасці оптымума спадчыннай разнастайнасці і адаптыўнай пластычнасці³. Камп'ютэрны аналіз размеркавання абагульненага генафонду на тэрыторыі Цэнтральнай Еўропы па генагеаграфічных адлегласцях ад рускага этнасу (мал. 3–4) і беларускага (мал. 5) у кожным выпадку паказвае свае асаблівасці: адметнасць беларускага этнасу і, адначасова, яго прамежкавасць паміж суседнімі этнасамі ва ўсіх накірунках⁴.

Зараз працягваюцца даследаванні беларускіх папуляцый на малекулярным узроўні па стану ДНК-вых храмасомных сістэм. На жаль, сучасныя экалагічныя катастрофы і спажывецкія адносіны да прыроды інтэнсіўна разбураюць традыцыйную іерархію папуляцый, імкліва паскараюць

³ Восточные славяне. Антропология и этническая история. М., 1999.

⁴ Микулич А. И. Геногеография и этническая история народонаселения Беларуси по данным антропологии // Балто-славянские исследования. 1997. Сборник научных трудов. М., 1998.

дэпапуляцыйныя працэсы, у першую чаргу на вёсцы (мал. 6)⁵. Таму мы можам не паспець з нашымі навукова-практычнымі парадамі.

⁵ Численность и основные социально-демографические характеристики населения Республики Беларусь по данным переписи населения 1999 г. Минск, 1999.

Яўген Філіповіч (Гарадзішча, Мінскі раён)

МАЁ БАЧАННЕ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСАЎ *

Мне, непрафісійнаму гісторыку-аматару, яскрава бачна, што наш беларускі этнас — старажытнейшы этнас у Еўропе і бярэ свой пачатак ад старажытных інда-іранцаў, якія засялілі Прычарнамор’е ў апошні ледавіковы перыяд. Аб засяленні Прычарнамор’я інда-іранцамі піша ў сваёй кнізе «З гісторыі культуры старажытнай Русі» В. А. Рыбакоў¹. На маю думку, менавіта тут (у кнізе Рыбакова) хаваецца ісціна пра паходжанне беларусаў, менавіта ад гэтых інда-іранцаў з Прычарнамор’я пайшлі беларусы, а таксама ўсе народы, якія цяпер называюцца славянскімі народамі, менавіта ад гэтых інда-іранцаў пайшла наша беларуская мова — самая старажытная мова сярод славянскіх моваў.

На мой погляд, да пэўнага скажэння ісціны пра паходжанне беларусаў спрычынілася наша ўсходняя суседка. Чаму? Як вядома, Масква, будучы сталіцай невялічкага ўдзельнага княства ў складзе Уладзіміра-Суздальскага княства, за гады татара-мангольскай няволі (нешта не верыцца, што для Масквы гэта было няволяй) падпарадкавала сабе Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскае княствы і стала сталіцай Вялікага княства Маскоўскага. Па сіле і магутнасці Масковія зраўнялася з Залатой Ардой (дзяржавай татара-манголаў) і ў 1480 г. заявіла аб сваёй незалежнасці ад Залатой Арды.

Стаўшы незалежнай, Масковія вырашыла расшырыць свае ўладанні за кошт суседняй Літваніі, ці Літвы (так у старажытнасці называлася Беларусь). Але каб забяспечыць сабе маральнае права на заваёву Літваніі (Літвы), якая была і па культурнаму ўзроўню, і па старажытнасці этнасу значна вышэй за Масковію, апошняя старалася сказаць сапраўдную гісторыю літвінаў — нашых продкаў, канфіскоўвала па магчымасці ўсе дакументы, якія пацвярджалі перавагу Літваніі над Масковіяй. Так, у час Лівонскай вайны

* Рэдкалегія выдання не згодна з высновамі спадара Яўгена Філіповіча. Таму гэты даклад друкуецца ў парадку дыскусіі. — *Рэдкал.*

¹ Рыбаков В. А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984. С. 18.

1558–1583 гг. маскавітамі быў захоплены ў Полацку знакаміты Полацкі летапіс, які захоўваўся ў Масковіі, а пры Кацярыне II увогуле бяспследна знік.

Відавочна, што калі б быў у наяўнасці Полацкі летапіс, то мне не было б неабходнасці шукаць ісціну пра паходжанне беларусаў: усё, што я паведамляю ў сваім дакладзе, без сумнення, было запісана ў Полацкім летапісе.

У кнізе акадэміка Рыбакова «З гісторыі культуры старажытнай Русі» ёсць абрысы праславянскага арэала — абрысы тэрыторыі, на якой у старажытнасці жылі венецы, ці народ вене. Гэтыя абрысы ўяўляюць сабой пала-су зямлі даўжынёй 1 600 кіламетраў і шырынёй 400–600 кіламетраў, якая распасціраецца ад ракі Лаба (Эльба) на захадзе да ракі Ака на ўсходзе і паралельная паралелі Зямлі. Гэтае сцвярджанне акадэміка Рыбакова — вынік даследаванняў многіх вучоных, таму яго можна ўзяць за аснову.

Калі абрысы гэтага арэала я параўнаў з фізічнай картай, то аказалася, што граніца гэтага арэала з поўдня абмежавана падгор’ямі Рудных гор, Судэт, Карпат. Там, дзе няма гор, граніца праславянскага арэала распаўсюджваецца значна паўднёвей. Гэта наводзіць на думку, што праславянскі арэал знаходзіцца на той зямлі, дзе быў ледавік у апошні ледавіковы перыяд.

І яшчэ адна прычына для разважанняў: напісана, што наконт паходжання беларусаў існуе многа супярэчлівых поглядаў². Паводле дадзеных археолагаў, чалавек на тэрыторыі Беларусі (як і ва ўсёй Еўропе) з’явіўся дзесьці 100–35 тысяч гадоў таму назад. Рассяленні інда-еўрапейцаў (іх яшчэ называюць інда-іранцамі) датуецца VIII–IV тысячагоддзямі да н. э.

Хаця гэта і бяспрэчныя гістарычныя факты, аднак незразумела: чаму рассяленне народаў (так званых інда-еўрапейцаў) пачалося з Паўднёвай ці Цэнтральнай Азіі і як яны маглі рассяліцца, калі прыгодныя для жыцця тэрыторыі былі ўжо заселены карэнным насельніцтвам? Так, яны маглі выцесніць яго з усяго еўрапейскага кантынента, але гэта, відаць, нерэальна. Інда-еўрапейцы маглі рассяліцца па ўсёй Еўропе толькі тады, калі там увогуле нікога не было.

Афіцыйная гісторыя сцвярджае, што 8 500–8 300 гадоў да н. э. скончылася ледавіковая эпоха. Гэта супярэчыць маім высновам, згодна з якімі засяленне Еўропы ішло ўслед за адступаючым ледавіком. Калі 8 500–8 300 гадоў таму да новай эры пачалося пацяпленне і адступленне ледавіка, то, відаць, цалкам Еўропа вызвалілася ад яго не менш чым на два тысячагоддзі пазней.

Засяленне Еўропы, трэба меркаваць, адбывалася трыма шляхамі. Першы абгінаў Чорнае мора з поўдня і далей праз паўвостраў Малая Азія ішоў на Заходнюю Еўропу. Другі праходзіў паміж Чорным і Каспійскім морам, а трэці абгінаў Каспійскае мора з усходу. Другім і трэцім шляхам засялялася Усходняя Еўропа. Другім шляхам, паміж Чорным і Каспійскім морам, засялялася Прычарнамор’е і паўднёвая частка Прыкаспійскай

² Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Ч. 1.

нізіны. З захаду засяленні абмяжоўваліся перадгор’ямі Карпатаў (ракой Днестр), з усходу — ракой Яік (Урал). Гэтым (другім) шляхам засяляліся частка Прыкаспійскай нізіны і паўднёвая частка Окска-Данскай раўніны. Трэцім шляхам засяляліся продкі гунаў, балтаў і другія фіна-угорскія плямёны.

На другім этапе пацяплення пачалося засяленне вызваленых ад ледавіка зямель на поўнач ад Прычарнамор’я. Продкі скіфаў засялілі землі на поўнач да мяжы ледавіка, эмігрыравалі на захад, абгінаючы Карпаты, Судэты, Рудныя горы з поўначы. Продкі скіфаў дасягнулі Лабы (Эльбы) і тут спыніліся, таму што сустрэліся з продкамі кельтаў (пракельтамі), якія засялялі вызваленыя ад ледавіка землі захаду. У продкаў скіфаў, якія засялялі вызваленыя землі, змяніліся ўмовы жыцця і звычаі. Гэты народ, які засяліў новыя землі, займеў і новае імя. Якім яно было ў пачатку яго існавання, мы не ведаем, а ў канцы старой і ў пачатку новай эры іх называлі народам вене (на сучаснаму венедамі). Землі, заселеныя імі, сучасныя вучоныя называюць праславянскімі арэаламі.

Чаму рассяленне продкаў скіфаў ішло на поўнач і потым на захад? А таму, што ўсходняя частка вызваленых ад ледавіка зямель засялялася фіна-угорскімі плямёнамі. Праз некаторы час адбыўся трэці этап пацяплення і Еўропа поўнасьцю вызвалілася ад ледавіка, а вызваленыя ад яго землі сталі засяляцца тымі народамі, якія жылі непдалёку, побач. На захадзе імі былі продкі кельтаў. Гэты народ, які ўтварыўся пасля засялення новых зямель на захадзе ад Лабы, у канцы старой і ў пачатку новай эры называўся германцамі.

Вызваленыя ад ледавіка землі, якія знаходзіліся на поўнач ад зямель продкаў, пачалі засяляцца людзьмі з так званага праславянскага арэала — народам вене. На захадзе іх засяленне абмяжоўвалася Лабай, на ўсходзе вярхоўямі Акі. На поўначы іх засяленне абмяжоўвалася Венедскай затокай (Балтыйскім морам) і займала тэрыторыю, дзе знаходзіцца сучасная Калуга, Каломна, ахоплівала Валдайскае ўзвышша, праходзіла па Пскоўскаму возеру. Народ гэты ў канцы старой і пачатку новай эры называўся народам лето, ці літвінамі — паўночнымі венедамі. Літвіны ад словаспалучэння двух слоў: слова лето і слова вене (летовене, летвене, літвіны)

Праз некаторы час, пасля таго, як сталі прыгоднымі для жыцця землі Скандынавіі, пачалося іх засяленне з захаду народамі Заходняй Еўропы, а з усходу — фіна-угорскімі плямёнамі. Акрамя таго, засяленне ішло праз Венедскую затоку з зямель літвінаў, а дакладней, з паўночнай часткі аднаго з плямён літвінаў — гудаў, якое засяляла ўзбярэжжа Венедскай затокі каля вусця ракі Нёман і называліся яшчэ варагамі-весьлярамі.

Гуды засялялі Панямонне — басейн ракі Нёман. Тыя гуды, што жылі на ўзбярэжжы мора, якое цяпер называецца Балтыйскім, а ў старажытнасці называлася Венедскай затокай, каля вусця ракі Нёман, называлі сябе варагамі, што па сучаснаму азначае весляры (слова вараг, як і слова ворыва, паходзіць ад слоў варушыць, пераварочваць; веславаць — гэта варушыць,

пераварачваць ваду). Дарэчы, у наш час людзей, якія жывуць на марскім узбярэжжы, называюць паморамі. Пасля таго, як у IV ст. н. э. варагі на ўзбярэжжы Венедскай затокі каля ракі Нёман асіміляваліся з прышлымі фінаугорскімі плямёнамі балтаў і сталі называцца жамойтамі, назва варагі захавалася толькі за высяленцамі на Скандынаўскі паўвостраў.

Тут трэба адзначыць, што з глыбокай старажытнасці існаваў гандлёвы шлях з «варагаў у грэкі». Ён праходзіў ад узбярэжжа Венедскай затокі «ад вараг» па рацэ Нёман, па прытоку ракі Нёман, рацэ, якая ў глыбокай старажытнасці невядома як называлася, а цяпер называецца Шчара, па возеры Выганаўскім, па каналу, які цяпер называецца Агінскім каналам, па рацэ Ясельда — прытоку Прыпяці, па рацэ Прыпяць — прытоку Дняпра, па рацэ Днепр у Понт Эўкснскі (у Чорнае мора), па Мармуроваму мору ў Міжземнае мора і ў Грэцыю.

У старажытнасці гэты шлях, безумоўна, абслугоўваўся варагамі. Калі ж на ўзбярэжжа Венедскай затокі прыйшлі балты (канец IV ці пачатак V ст. н. э.), яны асіміляваліся з варагамі, назвалі Венедскую затоку Балтыйскім морам і сталі называцца прыбалтамі. Тады ўжо яны сталі абслугоўваць гандлёвы шлях з «вараг у грэкі». Гэта яны водны шлях па «зямлі лето» (па зямлі літвінаў — паўночных венедаў) назвалі па свайму «летов», а прыток ракі Нёман — ракой Шчара, што па іхняму азначае «везкая» (і сапраўды для караблёў яна вузкая). Слова «летова» з цягам часу ператварылася ў слова «літва», а пасля так стала называцца племя гудаў, што засялялі Панямонне. А пасля слова «Літва» пачалі выкарыстоўваць як жаргоннае і ім сталі называць усю Літванію — Паўночную Венедыю.

Аднак вернемся да часоў перад нашэсцем гунаў і адзначым, што ў выніку засялення Еўропы інда-еўрапейцамі на поўдні ў Прычарнаморскіх стэпах былі скіфы-аратыя. І такое размеркаванне этнасу захавалася да нашэсця гунаў (канец IV – пачатак V ст. н. э.)

Мова ў гэтых народаў, безумоўна, была адзіная: і скіфы, і веныды, і літвіны (паўночныя веныды), і варагі размаўлялі на адной мове. Хаця я не пярэчу таму, што ў розных мясцовасцях гаворка магла быць рознай. У акадэміка Рыбакова ёсць пацвярджэнне гэтаму: «... в IV в. до н. э. существовала географическая концепция (Эфор, Питей), по которой Скифия простиралась до океана (г. зн., да Балтыйскага мора. — Я. Ф.) и соседствовала с Кельтикой на западе»³.

Такое становішча з засяленнем Усходняй Еўропы захавалася да пачатку новай эры, таму што, па словах акадэміка Рыбакова, у гэтых народаў назіралася патрыярхальная манатоннасць: людзі жылі пастаянна на адным месцы, не перасяляліся, не мігравалі. А чаму? Таму што клімат да новай эры быў значна больш мяккі, чым цяпер: было цёпла, часта праходзілі цёплыя дажджы, усё расло як на дражджах. Навошта кудысьці перасяляцца?

³ Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984.

Як пісаў пісменнік-гісторык, аўтар кнігі «Таіс Афинская» Іван Яфрэмаў, там, дзе прайшла армія Аляксандра Македонскага, цяпер не прайшоў бы кавалерыйскі полк — коні загінулі б ад бяскорміцы. Гэты сучасны вучоны лічыць, што людзі ў старажытнасці, як мурашы, шнырылі туды-сюды. На самой справе, магчыма, былі зрухі на граніцах плямён, але каб перасяляліся народы, то такога не было.

Толькі ў канцы IV ст. н. э. клімат у Еўропе, а таксама ў Сярэдняй Азіі і Паўночнай Афрыцы стаў больш суровы. Асабліва засушліва стала ў сярэднім цячэнні ракі Іціль (Волга). Фіна-угорскія плямёны, якія там жылі, павінны былі пакінуць свае спрадвечныя землі і пачаць перасяленне на захад, дзе ўмовы для пражывання былі лепшымі. На стэпавых землях сярэдняга цячэння ракі Іціль жылі качавыя плямёны фіна-уграў пад назвай гуны, і яны, натуральна, падаліся на прычарнаморскія стэпы — на землі скіфаў. А вось фіна-угорскія плямёны, што жылі ў лясных і лесастэпавых мясцовасцях, якія былі аселымі, займаліся земляробствам і жывёлагадоўляй, не пайшлі за гунамі ў прычарнаморскія стэпы, а пайшлі на паўночны захад, на землі літваінаў.

Варта нагадаць, што вучоныя старажытнасці Тацыт, Пліній і Пталамей (I і II стагоддзе н. э.) не бачылі ніякіх балцкіх плямён не толькі на ўсёй тэрыторыі Літваніі, але і на ўзбярэжжы Венедскай затокі. Значыць, там іх не было. А дзе ж яны былі? Дзе іх спрадвечныя землі? Трэба меркаваць, што яны знаходзіліся менавіта на тэрыторыі Масковіі, на тэрыторыі былых Уладзіміра-Суздальскага і Мурама-Разанскага княстваў. Не сакрэт, што гэтыя княствы знаходзяцца на былых фіна-угорскіх землях, што назва Масква — фіна-угорскага паходжання.

Цяпер я з вялікай дакладнасцю магу аднавіць у свядомасці падзеі сівой мінуўшчыны. Дык вось, балцкія плямёны вымушаны былі пакінуць свае спрадвечныя землі і падаліся на захад, да земляў літваінаў, але нашы продкі сустрэлі іх непрыязна. Для балтаў праход па землях літваінаў быў вельмі цяжкім выпрабаваннем. На іх стаянкі кожны раз былі напады мясцовых жыхароў, якія прымушалі іх здымацца з месцаў і рухацца далей на захад.

Нарэшце, балты дасягнулі ўзбярэжжа Венедскай затокі. Рухацца ўжо не было куды: на поўначы — мора, на захадзе — вельмі ваяўнічае племя літваінаў (прусы). Вяртацца назад — няма сэнсу. Прышлося неяк дамаўляцца з мясцовымі жыхарамі і асвойваць новыя землі. Хаця на першых парах, як гавораць балцкія легенды, пры пабудове дома ў любы момант магла прасвістаць страла і балт падаў на зруб недабудаванага дома, скрываючы яго сваёй крывёю. Праз некаторы час усё ўляглося і балты ўкараніліся на новых землях. Яны нават Венедскую затоку перайменавалі ў Балтыйскае мора.

Тое, што захавалася такая назва — «балты», «Прыбалтыка», заслуга саміх балтаў. Яны на новай для іх зямлі змаглі захаваць сваю мову, свае звычаі, і гэта дало магчымасць ім не «кануць у вечнасць», растварыўшыся ў этнасе літваінаў, а захаваць сябе як народы, як нацыі.

Такім чынам, археалагічная культура штрыхавой керамікі, якая назіраецца на тэрыторыі сучаснай Беларусі і ў Прыбалтыцы, да балтаў не мае ніякага дачынення. Яна належыць літвінам.

Які ж лёс напаткаў гунаў, якія падаліся ў Прычарнамор'е, на землі скіфаў? Трэба, дарэчы, адзначыць, што магутная дзяржава скіфаў да гэтага часу распалася, скіфы не маглі даць належнага адпору прышэльцам-гунам, якія таксама былі качэўнікамі, выдатнымі ваярамі. Гуны сяліліся на землях скіфаў, змешваліся з імі (адбывалася асіміляцыя скіфаў гунамі), але ў той жа час паволі прасоўваліся на захад. дайшоўшы да стэпавых дакафракійскіх зямель. Гуны аселі там, змяшаліся з дака-фракійскімі плямёнамі, у выніку чаго ўтварыўся этнас венграў-мадзьяраў. А ў выніку асіміляцыйнага ўплыву гунаў на скіфаў утварыўся новы этнас — полаўцы. Полаўцы ўжо не скіфы і мова полаўцаў — не мова скіфаў, хаця і роднасная ёй. Але полаўцы выдатна разумелі венедаў і літвінаў, і наадварот.

Праз адно-паўтара стагоддзі пасля высялення балтаў з сваіх спрадвечных зямель, клімат у месцах былога пражывання балтаў аднавіўся і там склаліся нармальныя ўмовы жыцця. Былыя землі балтаў, амаль пустыючыя (на гэтых землях, безумоўна, засталася частка балтаў, якія не захацелі пакінуць свае спрадвечныя землі і выжылі ў барацьбе з суровай прыродай) у VI ст. н. э. занялі венедаў. Яны назвалі сябе «сьлывене», што азначае выселенцы з зямлі венедаў. «Сьлывене» — словаспалучэнне двух слоў: старажытнага слова «сьлы», што азначае сяліцца, высяляцца і слова «вене». З цягам часу «сьлывене» ператварыліся ў «словене», «славяне». Так з'явіліся ўсходнія славяне.

Пасля венедаў сталі перасяляцца і на другія землі, напрыклад, на фінаугорскія землі ў напрамку возера Ільмень, у выніку чаго з'явіліся «словене ільменскія», на дака-фракійскія землі, у выніку чаго з'явіліся славянскія народы чэхі і славакі. Яны перасяляліся таксама на Балканы, у выніку чаго тут з'явіліся «словене-славяне»; на кельцка-германскія землі за раку Лабу, у выніку чаго з'явіліся палабскія славяне.

Тут неабходна адзначыць, што згодна высновам вядомага філолага і гісторыка, былога галоўнага рэдактара газеты «Наша Слова» Эрнеста Ялугіна, слова «Русь» прыйшло на землі венедаў, літвінаў, а таксама на славянскія землі з Заходняй Еўропы. Справа ў тым, што венедаў, літвіны (і зразумела, варагі) мелі звычай — пэцкаць крывёю твар перад бітвай. Для чаго гэта рабілася? Каб запалохаць праціўніка? Ці каб непрыкметным было раненне ў твар? Невядома... Але быў такі звычай...

У час вялікага перасялення народаў, пасля нашэсця гунаў, венедаў і літвіны пачалі пранікаць у Заходнюю Еўропу. Жыхары Заходняй Еўропы, убачыўшы акрываўленыя твары венедаў ці літвінаў, у жаху крычалі: «рус, рус...», што па іхняму азначае акрываўлены, чырвоны. Такая назва, верагодна, спадабалася венедам, літвінам і славянам (відавочна, яна ў іх асацыяравалася з русым колерам іх валасоў) і яны сталі называць сябе русінамі,

русічамаі, а землі, дзе яны пражывалі — Руссю. Але назва «Русь» прыжылася не на ўсіх землях венедаў, літвінаў, славян, а толькі на землях на ўсход ад ракі Буг. Землі на захад ад ракі Буг атрымалі назву Палонія, якая ўзнікла ад назвы племені «паляне».

Русь размаўляла на мове венедаў і літвінаў, якая стала называцца рускай мовай (скіфаў, як было сказана вышэй, ужо не было — былі полаўцы і была мова полаўцаў). На рускай мове размаўляла Русь: венеда (Кіеўская зямля), літвіны (Полацкая зямля), «Словене ільменскія» (Ноўгарадская зямля), усходнія славяне (Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы). Літвіны, венеда і славяне называлі сябе таксама русінамі, русічамаі. Такое становішча захоўвалася да татара-мангольскага нашэсця.

У паўночна-заходняй Русі на землях літвінаў — у краіне Літваніі — яшчэ да татара-мангольскага нашэсця ўтварылася дзяржава Вялікае Княства Літоўскае, якая змагла абараніць сваю незалежнасць ад татара-манголаў. Татара-манголамі былі заваяваны ўсходнеславянскія землі (Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы) і паўднёвыя землі венедаў (Чарнігаўшчына, Кіеўшчына, Падолле, Букавіна). Татара-манголамі былі заваяваны і землі полаўцаў, але яны не прызналі над сабой уладу татара-манголаў: калі полаўца пыталі «хто ён такі», полавец адказваў так, каб было зразумела татара-манголам: «я казак», што на цюркскай мове татара-манголаў азначае: «я вольны чалавек». Полаўцы-качэўнікі былі выдатнымі ваярамі і коннікамі, а таму полаўцаў немагчыма было скарыць.

Венеда (Чарнігаўшчына, Кіеўшчына, Падолле, Букавіна) таксама не скарыліся перад татара-манголамі і аказвалі супраціўленне, але ім — людзям аседлым — было вельмі цяжка супрацьстаяць татара-манголам, і яны амаль пагалоўна былі знішчаны. Землі Чарнігаўшчыны, Кіеўшчыны, Падолля засталіся амаль без людзей.

У 1362 г. (за 18 гадоў да Кулікоўскай бітвы) вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага Альгерд выступіў са сваім войскам супраць ардынцаў (татара-манголы к таму часу стварылі дзяржаву, якая называлася Залатая Арда). На Падоллі (пад Сінімі Водамі) паміж ардынцамі і літвінамі адбылася грандыёзная бітва. Як пісаў летапіс, «рэкі крывёю цяклі і былі запруджаны цэламі ардынцаў і ліцьвінаў. У выніку гэтай бітвы землі паўднёвых венедаў і казацкія (былыя палавецкія) землі (амаль уся тэрыторыя сучаснай Украіны) былі вызвалены ад ардынцаў і прылучаны к Вялікаму Княству Літоўскаму.

Гэтыя землі афіцыйна называліся Княства Рускае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, а ў размоўнай гаворцы — ускраінай Вялікага Княства Літоўскага (на мясцовым дыялекце — Украінай). Як ужо было сказана вышэй, полаўцы назвалі сябе казакамі і землі полаўцаў сталі называцца казацкімі землямі. Казакі з Вялікага Княства Літоўскага сталі называцца украінскімі казакамі. Пасля прылучэння зямель паўднёвых венедаў да Вялікага Княства Літоўскага гэтыя, амаль пустуючыя, землі былі заселены

ў асноўным украінскімі казакамі, якія прынеслі на гэтыя землі сваю мову, якая называлася ўкраінскай мовай.

У канцы XIV ст. і ў першай палове XV ст. моўная палітра на Русі была такая: Княства Рускае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага размаўляла на ўкраінскай мове, хаця дзяржаўнай мовай у Княстве Рускім была руская мова. Княства Літоўскае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага размаўляла на рускай мове і дзяржаўнай мовай у ім была руская мова. Княства Наўгародскае («словене ільменьскія») размаўляла на рускай мове і дзяржаўнай мовай у ім была руская мова.

За час, калі Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы былі ў складзе Залатой Арды, Масква, якая спачатку была сталіцай удзельнага княства ў складзе Уладзіміра-Суздальскага княства, узмацнілася і ў хуткім часе падпарадкавала сабе Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы. Уся гэтая тэрыторыя стала называцца Вялікім княствам Маскоўскім, ці Масковіяй.

Мова Масковіі, якая спачатку была рускай мовай, пад асіміляцыйным удзеяннем татара-манголаў набыла цюркскія моўныя рысы — адрывістасць і жорсткасць; Еўропа стала называць яе мовай маскавітаў. Еўропа не лічыла Масковію Руссю і мову маскавітаў не лічыла рускай мовай. Але маскавіты так не лічылі: яны сябе лічылі цэнтрам Русі і мову сваю — адзіна правільнай рускай мовай. Як было ужо сказана вышэй, Масковія пасля абвяшчэння сваёй незалежнасці ад Залатой Арды накіравала свае экстрамісцкія памкненні на захад, у бок Літваніі (Літвы), на землі нашых продкаў: пайшла вайной на Літванію, на Русь...

Таццяна Валодзіна (Мінск)

ГАРМОНІЯ ЧАЛАВЕКА І СУСВЕТУ Ў НАРОДНАЙ МЕДЫЦЫНЕ БЕЛАРУСАЎ

Увесь Космас у народным светаглядзе выступае як адзіная цэласная, упарадкаваная, гарманічная структура. Кожны з яе складнікаў займае сваё, вызначанае раз і назаўсёды месца. І сам чалавек гэтаксама становіцца часткаю той сістэмы, хаця яму і адводзіцца пэўная, спецыфічная роля ў гэтай шматузроўневай, складанай канструкцыі. Такая гармонія падтрымліваецца падрабязнай рэгламентацыяй паводзінаў чалавека, шматлікімі прадпісаннямі, правіламі і забаронамі, што тычацца ўсіх бакоў яго жыццядзейнасці і быту. Любое іх немагчымае скажэнне, невыкананне пагражае парушэннем усяго парадку, што можа адбіцца

як на дабрабыце канкрэтнага чалавека (і перадусім на яго здароўі), так і ўнесці дэструкцыю ў межы ўсяго соцыума — стацца прычынай эпідэміі ці якой іншай навалы.

Матыў займання чалавекам у структуры Космасу строга адведзенага яму месца — універсальны для сусветных міфалогій, і нават хрысціянства скарыстала яго ў адпаведным выглядзе і з пэўнай доляй дыдактыкі. Згодна з легендамі, у раі чалавек жыў без няшчасцяў і хваробаў. Але, аднойчы саграшыўшы, ён мусіў спазнаць працу, пакуты, старэнне і смерць. І ўсё гэта было вынікам як злых намераў д'ябла, так і свядомага пакарання чалавека Богам. У адной з легендаў Бог, каб пакараць род людскі за грэхападзенне, стварыў 77 хваробаў і аддаў іх у распараджэнне чорту, у другой — д'ябал вынайшаў 77 хваробаў, а Бог у адказ стварыў 77 лекавых траў.

Ужо даўно чалавекам было ўсвядомлена, што яго цела і душа складаюць цэласную замкнёную сістэму, арганізаваную па разумных і строгіх законах. І што самае важнае, структура арганізма, мікракосм чалавечага цела разглядваюцца ў этнамедыцыне ў судачыненні з касмічным парадкам. Прынцыпы ж арганізацыі Сусвету, макракосму, у сваю чаргу, ізаморфныя прынцыпам будовы мікракосму — чалавечаму арганізму. Менавіта згодна з мадэллю цела чалавека міфапаэтычная свядомасць напачатку апісвала наваколле і сам Сусвет. Да індаеўрапейскай старажытнасці адносяцца міфы аб паходжанні частак касмічнай ці зямной прасторы з членаў цела чалавека (міфы пра Пурушу, Адама) ці, наадварот, аб стварэнні Першачалавека з розных частак касмічнай будовы. Наогул, склад чалавека, яго плоць у канчатковым выніку ўзводзяцца да касмічнай матэрыі, якая легла ў аснову стыхій і прыродных аб'ектаў. Міфапаэтычная карціна свету беларусаў, як і традыцыі іншых народаў свету, утрымлівае цэлы клас шматлікіх тэкстаў, што апісваюць правілы атаясамленняў касмічнага (прыроднага) і чалавечага (плоць – зямля, кроў – вада, валасы – расліны, вочы – сонца, дыханне – вецер). Гэты ж прынцып вызначае мноства прыкладаў мадэлявання не толькі касмічнай прасторы і зямлі ў цэлым, але і іншых сфераў — жылля, начыння, адзення, якія на моўным і экстрамоўных узроўнях суадносныя з назвамі элементаў чалавечага цела (шматлікія выпадкі антрапамарфізацыі неадусаўлёных прадметаў)¹. Такім чынам, чалавек асэнсоўваўся як элемент касмабіялагічнага свету, уяўленні пра яго здароўе адлюстроўвалі гарманічныя сувязі з прыродай, а хваробы — іх парушэнне.

Замовы як самая наглядная вербалізацыя народнамедыцынскіх поглядаў дэманструюць узаемныя праекцыі мікра- і макракосмаў, аналогіі паміж цэлам чалавека і элементамі ландшафту, топасу. Напрыклад, замацаванне залатніка (маткі) на месцы і паралельнае змяненне стану ўнутраных органаў апісваецца як цэнтраімклівы рух рэк, пяску, камянёў і г. д.: «Быстры

¹ Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М., 1988. С. 12.

рэкі, сыйдзіцеся, круты берагі, сайдзініцеся, царскія вароты, зачыніцеся, жоўтыя пяскі, збяжыцеся, белая каменне, з крутых гор скаціцеся, залаты рог, з касьцямі зрасціцеся»². У адваротных выпадках патрабавалася максімальнае раскрыццё цела, і тады замова кадзіруе гэты фізіялагічны акт тымі ж ландшафтавымі аналогіямі: «Гара, разайдзіся, камень, раскаціся, жале-за, растапіся, шкло, разбіся, вада, разліся, дубок, развейся, младзенец, на гэты свет з’явіся»³. Амаль поўны паралелелізм, толькі з адваротнай скіраванасцю дзеянняў, назіраецца і ў наступных матывах-формулах: «замкі, атапрыцеся, паясы, развяжыцеся, Матрона, з дзяцёнкам разлучыцеся» — «залатнічок-панічок, садзіся на сваём месцы ў залатом крэслі на залатым замочку, на шаўковым паясочку, замкніся, завяжыся...»⁴. Спарадычна з’яўляюцца і касмічныя паралелі: «як на небе маладзічок, зоркі і аблачынкi пры свету ходзяць, расходзяцца і на сваё месца станюцца, так і ты, залатнічок, хадзі, расхадзіся і свайго месца пілнуйся»⁵.

Уяўленні пра здароўе як перадусім гармонію, упарадкаванасць, цэласнасць адбіліся і на моўным узроўні, прыкладам чаму з’яўляецца этымалогія лексемы *цела*. Гіпатэтычная праславянская форма слова *telo* супадае з індаеўрапейскім *kai-lo, ст.-слав. цѣль у значэнні ‘здоровы, увесць, цэлы’⁶. Так у самім слове *цела* закладзеная сема яго цэласнасці, а гэта значыць, здароўя. У рускай мове значэнне ‘вылечыць’ выражаецца лексмай *исцелить* — вярнуць цэласнасць і страчанае суладдзе. Значэнне ‘цэлы’ змяшчае ў сваёй семантычнай структуры і само слова *здоровы*⁷.

Увогуле, здароўе — гэта ўпарадкаванасць у арганізме чалавека, і тычыцца гэта не толькі суразмернасці і ладу ў функцыянаванні ўнутраных органаў, але закранае і знешні выгляд. Любое адступленне ад нормы, скажэнне яе — ці гэта кульгавасць, гарбатасць, слепата, немага, лысіна, ці незвычайныя прапорцыі і форма цела — усё выступае ў архаічным разуменні як вынік умяшання антысвету, як яго рэпліка. Здаўна апазіцыя свой/чужы асэнсоўвалася з пункту гледжання гармоніі/хаосу, нормы/адхілення. І тады ўсё гарманічнае і ўнармаванае залічвалася да «свайго», а тое, што выяўляе нейкія хібы, адносілася да варажага і «чужога».

Акрамя названых анамалій, так бы мовіць, «знакаў нячыстага», традыцыя захавала і адваротнае памкненне чалавека да іншага боку гарманічнай завершанасці, яго жаданне прылучыцца да чорных сілаў. Свядомым, наўмысным падкрэсліваннем сваёй не зусім (ці не толькі) чалавечай прыроды

² Замовы. Мн., 1992. С. 242.

³ Тамсама. С. 331.

⁴ Тамсама. С. 341.

⁵ Тамсама. С. 242.

⁶ Мартынов В.В. Славянская и индоевропейская аккомодация. Мн., 1968. С. 73.

⁷ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. XII. Зашкодны – злотніцкiй. Мн., 1993. С. 184.

было, напрыклад, менавіта ігнараванне прынятых гігіенічных нормаў. Асабліва строгім было патрабаванне да належнай упарадкаванасці валасоў, прычоскі, якая выконвала функцыі не толькі полаўзроставай, але і сацыяльнай ідэнтыфікацый асобы. І калі хтосьці з вясковай супольнасці меў ускудлачаныя, неахайныя, непрычасаныя валасы, гэта ўспрымалася як знак яго дэманічных схільнасцяў. Беларускія дыялекты захавалі нават негатыўную канатацыю ў найменнях людзей, якія адрозніваюцца знешнім выглядам сваіх валасоў, часцей збытаных — *калмык* – ‘касмыль валасоў’ і ‘чарадзея’, *касмыль* і *касмачыха* – ‘ведзьма’⁸, *кудла* – ‘распусніца’⁹.

У дадзеным кантэксце мэтазгодна прыгадаць такую характэрную для беларускай мінуўшчыны хваробу, як каўтун, вызначальнай рысай якой з’яўлялася збіванне валасоў на галаве ў адну вялікую, склееную, неахайную масу. Семантычны аналіз рытуалаў пазбаўлення ад каўтуна і адпаведныя замовы падцвярджаюць разуменне гэтай хваробы як праўлення нячэстай сілы ў чалавеку, як выніку яе ўмяшання. Характэрна і тое, што менавіта з лексемай *каўтун* этымалагічныя слоўнікі звязваюць слова *калдун*.

Зыходзячы з асноватворнага прынцыпу ўзаемазвязанасці ў Сусвеце, які абাপіраецца на семантычную ізаморфнасць мікра- і макракосмаў, што знаходзяцца ў адносінах гармоніі і ўзаемаперакадзіроўкі, рознага роду адхіленні, парушэнні парадку як у межах чалавечага арганізма, так і ў прыродным наваколлі абазначаюцца ў аднолькавых тэрмінах, тэкстах і знаках. Так і этнакультурны тэкст каўтуна ў асноўных (персанажных, хранатопных, акцыянальных і іншых) кодах паўтарае рытуал са сваім «прыродным», раслінным эквівалентам — заломам на полі. Ды і сам жмутак зачараваных каласоў у шэрагу раёнаў атрымаў найменне *каўтун*. Паўсюль вытрымлівалася строгая забарона датыкацца голымі рукамі і да каўтуна, і да залама як праяваў іншасвету. Таксама супадаюць і маніпуляцыі з імі, і локусы адпраўлення — заломы кідалі ў вір, закопвалі, палілі і г. д. Зафіксавана і судачыненне гэтых прадметаў — «бралі ковтуна і делалі залымку — до жыта прывязывалі»¹⁰.

На дадзеным фоне асабліва паказальным з’яўляецца той факт, што грэчаскае слова *κόσμος* ‘парадак, светапарадак, свет, Космас’ узыходзіць да таго ж індаеўрапейскага караня, што і слав. **kosmь* ‘волас, пасма валасоў’¹¹.

Калі гармонія парушаецца, патрэбны захады па ўпарадкаванні структуры. Найпершы і універсальны стабілізуючы чыннік — рытуал, у якасці аднаго з механізмаў якога выступае спраектаванасць да касмаганічных

⁸ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1988. Т. 4. С. 176.

⁹ Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. Мн., 1980. Т. 1. А–П. С. 204.

¹⁰ Палескі этналінгвістычны архіў: в. Дружылавічы Іванаўскага р-на (Асабісты архіў М. Антропава).

¹¹ Этимологический словарь славянских языков. Вып. 11. *копсь – *котьна(ја). М., 1984. С. 147.

міфаў. Касмагонія, генезіс Сусвету служаць як бы мадэллю для фарміравання чалавека. Комплекс усіх замоў наглядна дэманструе генетычную сувязь з рытуаламі крэатыўнага характару, сэнсава залежнымі ад міфалагемы першатварэння. І тады знахар фактычна набывае ролю дэміурга, які нанова стварае чалавека. Як пісаў М.Эліядэ, жыццё нельга проста паправіць, яго трэба пачаць зноў. Касмаганічныя ўяўленні дыктуюць хранатопную рамку рытуала, уводзяць паказнікі месца, сэнсава ідэнтычнага першацэнтру, часу, спраектаванага да першапачатку, а таксама рэгламентуюць неабходны рэквізіт з яго ідэяй новага, непачатага (=першага) і г. д.

Такім чынам, глыбіннай семантыкай народных медыцынскіх рытуалаў беларусаў станавілася сімвалічнае ўзнаўленне страчанай раўнавагі і гармоніі чалавека са Светам, нейтралізацыя небяспекі, звязанай з парушэннем самой структуры іх узаемаадносінаў.

Леанід Лыч (Мінск)

ПРАБЛЕМЫ ЗАХАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ АДМЕТНАСЦІ Ў СЛАВЯНСКАЙ СУПОЛЬНАСЦІ НАРОДАЎ

На вялікае шчасце, сёння абсалютнай большасці славянскіх народаў не пагражае страта сваёй культурна-моўнай адметнасці. Гарантыяй такога трывалага самабытнага развіцця славян стала стварэнне імі ўласных незалежных дзяржаў, якім, як вучыць сусветны гістарычны вопыт, толькі і падуладна развязванне любой складанасці і цяжкасці нацыянальнага пытання. Гэта толькі калі дзяржава свядома не збіраецца развязаць такое пытанне, становішча з нацыянальна-культурным развіццём тытульнага народа можа пагаршацца, будзе існаваць рэальная небяспека яго этнічнай дэгенерацыі.

Сказанае пра абсалютную большасць славянскіх народаў зусім не датычыцца беларусаў. На шляху пабудовы этнакультурнага жыцця на сапраўдным прыродным падмурку ў іх і раней, і зараз існуюць вельмі вялікія, часам здаецца, неадольныя цяжкасці. З горыччу даводзіцца канстатаваць, што ўсе практычныя захады дзяржавы і грамадскасці па рэалізацыі «рашэнняў» моўнага рэферэндуму 1995 г. не далі станоўчых вынікаў. Працэс культурна-моўнай русіфікацыі беларускага народа няўхільна паглыбляецца, пераканаўчым доказам чаго з'яўляецца рэзкае зніжэнне сацыяльных функцый яго роднага слова ва ўсіх сферах афіцыйнага жыцця. Гэта выклікае законную трывогу не толькі ў нацыянальна-свядомых колах беларускага грамадства, але і ў рознага роду прагрэсіўных міжнародных арганізацыях.

Апошнім часам ЮНЕСКА ўнесла беларускую мову ў Чырвоную Кнігу. Гэта ўнікальны ў свеце выпадак, каб пагроза знікнення мовы існавала ў народа, які з'яўляецца тытульным у сваёй дзяржаве! Нас зусім не суцяшае, што, акрамя беларускай, у такую кнігу занесены дзесяткі моваў краін Еўропы, бо гэта ж у большасці сваёй не мовы, а дыялекты, якімі карыстаюцца невялікія па колькасці этнічныя групы. Беларусаў жа каля 10 мільёнаў, і да таго яны ж дзяржаўная нацыя! Таму, думаецца, ёсць не толькі тэарэтычны, але і практычны інтарэс у гістарычным зрэзе глянуць на гэтую архіважную праблему, бо інакш нельга зразумець сённяшні архітрагічны этнакультурны стан 10-мільённага славянскага народа, імя якога — беларусы.

Узятая мною для разгляду праблема мае вельмі глыбокія карані, старажытныя вытокі. Нечуваную ж вастрыву яна набыла апошнім часам, нягледзячы на тое, што Беларусь, як любяць у нас заяўляць, у тым ліку і яе высокія палітыкі, з'яўляецца незалежнай, суверэннай дзяржавай. Ужо сам факт працяглага існавання праблемы захавання беларускай культурна-моўнай адметнасці сведчыць, што ў нашых людзей увесь час прысутнічала вялікае жаданне не растварацца сярод іншых народаў, зберагаць сваю існасць як пэўную ў свеце каштоўнасць. Давалася і даецца гэта крайне цяжка, бо ахоўваць сваю адметнасць увесь час трэба было ад празмернага і да таго ж яшчэ часта гвалтоўнага ўплыву народаў з вельмі блізкай да нас культуры і мовай — польскага і рускага. Выстаяць, захаваць сваё «Я» ў такіх варунках шматкроць больш складана, чым калі ратавацца даводзіцца ад развуральнага ўздзеяння народаў з вельмі непадобнымі культурай і мовай.

Як вядома, першыя сур'ёзныя нагаражальныя сімптомы для самабытнага этнакультурнага жыцця беларусаў узніклі падчас іх сумеснага жыцця з палякамі ў федэратыўнай дзяржаве Рэчы Паспалітай, пачатак якой быў пакладзены падпісаннем у 1569 г. Люблінскай уніі. Літаральна ўжо ў першыя дзесяцігоддзі такога жыцця для палітыкаў і інтэлектуалаў нашага народа стала зразумелым, як цяжка будзе захаваць яго ад блізкароднаснага польскага культурна-моўнага ўплыву. Дарэчы, духоўнаму патэнцыялу жамойтаў і аўкштайтаў, з якіх пазней склалася сучасная літоўская нацыя, гэты ўплыў не прычыніў такой велізарнай шкоды. Магчыма, ён не так моцна падкасіў бы і духоўныя сілы беларусаў, каб ім не здрадзілі іх заможныя станы і інтэлектуальныя колы сваім пераходам на польскія культурна-моўныя стандарты. Таму, калі ў 1696 г. польскія ўлады забаранілі на тэрыторыі Вялікага княства Літаўскага ўжываць у службовым справаходстве беларускую мову, у яе практычна зусім не знайшлося стойкіх абаронцаў. На такое здольныя толькі людзі са здаровай этнічнай, нацыянальнай самасвядомасцю і прытым высокаадукаваным. Уся адукацыя, прафесійная культура ў нашым краі пачалі інтэнсіўна развівацца на польскім падмурку з моцным дамешкам лацінскіх пачаткаў. Захаваць у такіх неспрыяльных умовах беларускую адметнасць становілася вельмі праблематычным. Выручала толькі тое, што польская стыхія вельмі марудна пранікала на вёску, дзе

пражывала абсалютная большасць беларускага этнасу. Але жыхары вёскі былі пераважна носьбітамі фальклорнай культуры.

А час-то не стаяў на месцы. Еўропа перажывала эпоху Асветніцтва. Пад яе ўплывам буйныя пазітыўныя зрухі адбываліся і ў духоўным жыцці Рэчы Паспалітай. Хаця такога практычна зусім не назіралася сярод беларускага вясковага насельніцтва, паколькі яно працягвала быць спажываўцом традыцыйнай культуры, аднак, гарантыі, што яна не падпадзе пад уплыў ідэй Асветніцтва польскага ўзору і не пачне паступова дэфармавацца, ніхто не мог даць. Таму ў лепшым за беларусаў становішчы знаходзіліся тыя народы, якія ў новых умовах развівалі прафесійныя пласты культуры, не выракаючыся і сваіх традыцыйных, фальклорных каштоўнасцяў. У беларусаў з прафесійнымі, элітарнымі культурнымі пластамі не ўсё было ў парадку, таму праблема захавання сваёй этнічнай адметнасці заканамерна працягвала абвастралася. Калі і памыляўся, дык вельмі нязначна, наш славуты адраджэнец першай паловы ХХ ст. Антон Луцкевіч, пішучы: «...зьліўшыся з польскай дзяржаўнасцю, мы не здолелі даць адпору польскаму нацыянальнаму націску і, разам з утратай асобнасці гасударства, утрацілі ў вышэйшых станах сваю нацыянальнасць»¹.

Вельмі блізкае па сэнсу да гэтай цытаты меркаванне другога нашага выдатнага дзеяча нацыянальна-вызваленчага руху Язэпа Лёсіка, які заявіў, што на час падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1795 гг.) «усе вышэйшыя станы і інтэлігенцыя нашага краю былі спаленізаваны (апалячаны). Застаўся адзін цёмны забіты народ».

Вось з такім сірочым пасагам пасля падзелаў Рэчы Паспалітай забралі беларусаў у расійскі дом. Спачатку іх культурнай адметнасці не давала праявіцца русіфікацыя, затым адначасова з ёю і паланізацыя, а пасля задушэння паўстання 1863–1864 гг. на чале з Кастусём Каліноўскім — пераважна толькі русіфікацыя. Заслуга ў гэтым найперш расійскага дзяржаўнага дзеяча, начальніка Паўночна-Заходняга краю Міхаіла Мураўёва і папачыцеля Віленскай навучальнай акругі Івана Карнілава. Яны заклалі тут зусім чужы падмурак пад народную адукацыю, якая ўжо ў бліжэйшыя дзесяцігоддзі стала самым магутным сродкам перапрацоўкі маладых пакаленняў беларускага народа на рускі капыл. Цалкам не адпавядала этнакультурным інтарэсам беларусаў палітыка царызму ў выдавецкай, бібліятэчнай, музейнай справах, тэатральнай дзейнасці, а таксама і на ўсіх астатніх дзялянках духоўнага жыцця. Афіцыйна заяўлялася, што з беларусаў трэба фармаваць людзей, якія нічым не адрозніваліся б ад рускіх. Гэтага напрамку вельмі моцна прытрымлівалася і Руская праваслаўная царква на Беларусі, будуючы тут усю сваю дзейнасць выключна ў духу рускіх нацыянальна-культурных традыцый.

Як і меркавалася, рускай сістэме адукацыі, рускай мясцовай адміністрацыі, Рускай праваслаўнай царкве ўдалося вельмі многае зрабіць па

¹ Беларуская думка ХХ стагоддзя. Варшава, 1998. С. 7.

размыванні этнакультурнай адметнасці беларусаў і растварэнні іх сярод рускай нацыі. Асабліва выразна гэта выявілася ва ўсходніх губернях Паўночна-Заходняга краю. Іх насельніцтва, найперш праваслаўнага веравызнання, няўхільна крочыла тым жа згубным шляхам культурна-моўнай асіміляцыі, які амаль ужо да канца прайшлі нашыя супляменнікі беларускіх тэрыторый Смаленшчыны, Браншчыны і Пскоўшчыны, што на стагоддзі раней былі далучаны да Расіі.

Дзяржаўныя палітыкі Расійскай імперыі і адданыя ім навукоўцы практычна ўсё зрабілі для таго, каб вытрузіць з розуму даволі вялікай колькасці людзей нашага краю такія іх саманазвы, як літоўцы, літвіны (ліцвіны), якія маглі б нагадаваць пра існаванне тут у мінулым даволі буйной і магутнай у Еўропе дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Затое гэтыя ж палітыкі і навукоўцы ўсяляк садзейнічалі жыхарам заходняй часткі колішняга ВКЛ жэмайтам (жамойтам) і аўкштайтам перасадзіць этнонім «літоўцы» на сваю тэрыторыю. І ён трывала прыжыўся тут, бо дазваляў жэмайтам і аўкштайтам лічыць сябе адзінымі спадкаемцамі Вялікага княства Літоўскага, пускаць чуткі, што многія іх этнічныя землі зараз належаць не толькі Віленскай і Ковенскай, а і Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай губерням Паўночна-Заходняга краю.

У сітуацыі, калі значную частку карэннага насельніцтва нашай зямлі ўдалося пазбавіць сапраўднага імя, усё больш і больш людзей у якасці саманазвы пачалі выкарыстоўваць тэрмін «тутэйшы», каб толькі не залічваць сябе да рускіх ці палякаў. Рускую мясцовую адміністрацыю, Рускую праваслаўную царкву, рускую сістэму народнай адукацыі, што пачувалі сябе поўнымі гаспадарамі на Беларусі, не задавальняла такое стаўленне значнай часткі яе насельніцтва да вызначэння сваёй этнічнай прыналежнасці. У шэрагу афіцыйных інстанцый прызнавалася за лепшае, каб тут дзюзі лічылі сябе за беларусаў, бо гэта ж вельмі блізка да этноніма «рускі». На практыцы такое аказалася нялёгкай справай, бо тэрміны «беларус», «беларусцы» з’явіліся ў нас намнога пазней за «літвінаў», «літоўцаў» (прычым толькі ва ўсходняй частцы тэрыторыі, што прылягае да Расіі). Яшчэ і ў 70–80-я гг. XIX ст. тэрмін «беларус» меў больш шырокае распаўсюджанне на тэрыторыі Смаленшчыны, чым Міншчыны. Нездарма ў выдадзенай у 1882 г. саліднай кнізе «Живописная Россия» (т. 3) ёсць раздзел «Белорусская Смоленщина с соседями» (аўтар С. Максімаў). А вось спалучэння слоў тыпу «Беларуская Міншчына» ні ў гэтай кнізе, ні ў іншых не даводзілася сустракаць.

Дзяржаўныя ўлады Расіі і блізкія да іх навукоўцы без асаблівай радасці ставіліся да захавання на нашай зямлі старажытнага этноніма «ліцвіны» і новатвора — «тутэйшыя», бо хацелася, каб усё яе карэннае насельніцтва называла сябе тэрмінам, роднасным са словам «рускі». Этнонім «беларус» больш-менш задавальняў гэтым мэтам, але ён вельмі павольна прасоўваўся з усходніх губерняў Паўночна-Заходняга краю ў цэнтральныя

і заходнія. Асабліва праблематычным падавалася прыняцце яго людзьмі, якіх ксяндзы настойліва пераконвалі ў іх прыналежнасці да полькага этнасу, каталіцкага веравызнання. І было зусім нярэдкай з’явай, калі нашыя католікі, ужо не адчуваючы ніякай генетычнай сувязі з этнонімамі «літоўцы», «ліцвіны», згаджаліся называць сябе «палякамі». Вось у такіх умовах зарадзілася і адбывалася фармаванне дзяржаўнай канцэпцыі заходнерусізму, сутнасць якога зводзілася да поўнага адмаўлення этнічнай самабытнасці беларусаў і атаясамлівання іх з рускімі.

Гучыць крайне парадаксальна, але галоўнымі ідэолагамі этнічнага задужэння аднаго з самых старажытных і з развітай адмысловай культурай славянскага народа — беларускага былі не хто іншыя, як самыя артадаксальныя славянафілы: журналіст, літаратурны крытык Міхаіл Каткоў, дзяржаўны дзеяч у галіне асветы Іван Карнілаў, гісторык і выдавец Пампій Бацюшкаў, публіцыст і грамадскі дзеяч Іван Аксакаў і інш. З усіх пералічаных майстроў размывання этнічнага патэнцыялу беларускага народа найбольш тонкімі падыходамі па рэалізацыі гэтай пачварнай мэты вызначаўся І. Аксакаў. Справядліва бачачы, якую адмоўную рэакцыю і жорсткі супраціў выклікаюць гвалтоўныя метады, ён усяляк «падтрымліваў і прапагандаваў канцэпцыю ліберальна-асветніцкай асіміляцыйнай палітыкі царызму адносна беларусаў (стварэнне і ўзмацненне на рускіх пачатках шырокай сістэмы школьніцтва, выдавецтваў, прэсы, рэлігійна-праваслаўных інстытутаў і г. д.), пад уздзеяннем якой, на яго думку, беларускае насельніцтва хутчэй усваявала б сваю культурна-этнічную непаўнацэннасць, «сапсаванасць» польскімі ўплывамі і добраахвотна на «сцінна» рускай аснове канчаткова злілося б з велікарускім этнасам (пры захаванні некаторых сваіх «мясцовых» рыс)»².

Як і разлічвалі стваральнікі канцэпцыі заходнерусізму, у яе знайшлося нямала герастратаў і з ліку саміх жа беларусаў. Прычым займалі яны далёка не шэраговае месца ў розных сферах навукі, культуры і адукацыі і, значыцца, іх меркаванні, погляды на маглі не ўплываць на характар дзяржаўнай палітыкі сцірання этнакультурнай самабытнасці беларусаў. Ужо і на той час сусветная практыка назапасіла дастаткова пераканаўчых фактаў, з якіх вынікала, што адарванны ад каранёў свайго народа асімілятары часта могуць прычыніць яму непараўнальна большую шкоду, чым людзі іншых нацыянальнасцяў, у т. л. і тытульнай.

Пацвердзіць гэта можна і многімі прыкладамі з практычнай дзейнасці беларускіх прыхільнікаў заходнерусізму. Пры іх актыўнай падтрымцы прысланым у наш край рускім асімілятарам удавалася даволі паспяхова будаваць у поўнай адпаведнасці з рускімі стандартамі дзейнасць устаноў адукацыі і культуры, выдавецтваў, рэдакцый газет і часопісаў, адміністрацыйных і судовых органаў, праваслаўнай царквы. Не ручаюся, наколькі быў

² Энциклопедия истории Беларуси. Мн., 1998. Т. I. С. 84.

шчырым у сваім сцвярджэнні даволі вядому ўжо ў апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. наш таленавіты філолаг-славіст Яўхім Карскі, але і ён разглядаў беларускую супольнасць як «галіну рускага народа», беларускую мову — як «заходнярускую галіну сярэднярускіх гаворак», лічыў, што мэтазгоднасць навучання беларускай мове не павінна ісці далей пачатковай школы, сярэдня ж і вышэйшая адукацыя, навука могуць забяспечвацца выключна праз «агульнарускую мову»³. Словам, трывала стаяў на пазіцыях заходнерусізму, якім тады былі прасякнуты многія вучоныя, не выключаючы і беларусаў па паходжанні.

Этнакультурнае жыццё нашага краю не пайшло тым рэчышчам, якое яму прадвызначылі ідэолагі заходнерусізму. Але нягледзячы на гэта, страты ў сваёй самабытнасці беларусы панеслі велізарныя, шмаг хто беззваротна залічыў сябе да рускіх ці палякаў. Амаль цалкам адсутнічала ўсякае беларускае жыццё па-за сельскай мясцовасцю краю. Як вядома, якраз насельніцтва гарадоў, а не вёсак усіх цывілізаваных народаў свету ў той час (а тым больш пазней) у варашальнай ступені прадвызначала іх этнакультурнае развіццё. У нас жа гэты прагрэсіўны тып рассялення людзей з'яўляўся пераважна асяродкам рускай, яўрэйскай і польскай культур.

Беларуская нацыя не памерла, выжыла, уступіла ў апошнія стагоддзе другога тысячагоддзя як пэўная этнічная супольнасць галоўным чынам дзякуючы вёсцы, якая не ў такой ступені, як горад, зведала на сабе руйнавальнае ўздзеянне дзяржаўнай палітыкі русіфікацыі. Сяляне не адышлі ад сваёй традыцыйнай культуры, не адцураліся роднай мовы, хаця сляды яе паланізацыі і русіфікацыі даволі добра адчуваліся. З асяроддзя вяскоўцаў выйшла цэлая плеяда свядомых, високаадукаваных носьбітаў беларускасці, якія змаглі распачаць, а на мяжы XIX–XX стст. надаць шырокі размах нацыянальна-культурнаму адраджэнню.

Захаваанне ў асяроддзі жыхароў вёскі, на якіх тады прыпадала абсалютная большасць беларускай нацыі, сваіх прыродных культурна-моўных асноў давала яе патрыятычна настроеным сынам і дочкам дастаткова падстаў патрабаваць ад бальшавікоў, якія ў кастрычніку 1917 г. прыйшлі да ўлады, згоды на стварэнне на сваёй зямлі ўласнай дзяржавы. І яна была абвешчана 1 студзеня 1919 г. у форме Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Заняцце беларусамі ў агульнай колькасці насельніцтва гэтай дзяржавы дамінуючага становішча (на іх прыпадала 80%) і да таго ж яшчэ законнае валоданне імі статусам тытульнай нацыі рэспублікі абавязвала яе органы ўлады менавіта з улікам дадзеных фактараў ажыццяўляць тут культурна-моўную палітыку. Першапачатковая нястача кадраў для правядзення гэтай палітыкі на практыцы хутка пераадольвалася, бо вёска аказалася ў стане пастаўляць грамадству ў патрэбнай колькасці такіх людзей, якія пасля

³ Каўка Алясь. Заходнерусізм // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1996. Т. 3. С. 417.

адпаведнай прафесійнай падрыхтоўкі паказвалі сябе здольнымі і актыўнымі праваднікамі ў масы беларускай нацыянальнай ідэі. Міжваенная беларусізацыя, якой улетку 1924 г. з прыняццем адпаведных юрыдычных актаў надалі дзяржаўны характар, вельмі рана засведчыла, што беларускі народ жадае і ў стане развіцца як адметная этнічная супольнасць. Аднак яму перашкодзілі ў поўным аб'ёме сцвердзіцца ў такім пажаданым статусе калектывізацыя сельскай гаспадаркі (унесла істотны разлад у спрадвечны беларускі лад вясковага жыцця), барацьба бальшавісцкай партыі з выдуманай ёю нацэмаўшчынай, масавыя рэпрэсіі 1930-х гг., свядомае наданне ў гэтыя ж гады моцна залежнымі ад Масквы ўладамі прыярэтэту рускім нацыянальна-культурным каштоўнасцям на беларускай зямлі.

Крайне аслабілі магчымасці беларускага народа на самабытнае этнакультурнае развіццё панесеныя ім велізарныя людскія і матэрыяльныя страты падчас вайны з Германіяй і нямецкай акупацыі. Гінулі і сяляне, і рабочыя, і службоўцы. Але ніхто з той бойні не выйшаў з такімі парадзелымі шэрагамі, як нацыянальна-свядомая інтэлегенцыя, якая і ў мірны час, і ў вайну не шкадавала сябе дзеля таго, каб жыла беларуская ідэя. Вайна забрала ў нас і беларуса № 1 — Янку Купалу. Такой трагедыі не зведаў аніводны савецкі народ! А колькі адданных беларускай нацыянальнай ідэі людзей вымушаны былі ўцякаць з дому, баючыся пакарання савецкім судом за вернае, самаахвярнае служэнне ёй на тэрыторыі, што знаходзілася пад юрысыкцыяй нямецкіх акупацыйных уладаў?!

І ўсё ж нягледзячы на такія незлічоныя страты ў людскім патэнцыяле беларускай нацыі, яна мела шанец на самабытнае этнакультурнае развіццё, бо ў яе заставалася вёска, якую спрадвечу вызначала проста зайздросная, невядомая для многіх іншых народаў здольнасць да рэгенерацыі. Якія б раны паланізацыя і русіфікацыя ні прычынялі беларусам, асабліва самым адукаваным катэгорыям, наша вёска заўжды была ў стане праз пэўны час загаіць іх. Паспяхова справілася б яна з такой дэмаграфічнай, этнічнай місіяй і ў пасляваенны перыяд. Калі б урад Беларусі паставіў за мэту будаваць у ёй жыццё на ўласным прыродным грунце, вёска вельмі хутка выдзеліла б патрэбную для гэтага колькасць маладых людзей, узгадаваных у духу беларускіх нацыянальна-культурных традыцый. Такія людзі засталіся незапатрабаванымі дзяржавай, бо яна ажыццяўляла зусім іншую нацыянальную палітыку, асяродкам якой з'яўлялася збліжэнне і зліццё культур і моваў усіх народаў СССР у нешта адно цэлае, інтэгральнае, з якога павінна была вырасці самая перадавая ў свеце культура камуністычнага грамадства. Шлях да яе, лічылася, трэба пракладаць праз засваенне савецкімі нацыямі і народнасцямі рускай культуры і мовы, як найбольш распаўсюджаных на ўсёй неабсяжнай прасторы СССР і да таго ж яшчэ самых багатых.

Вось гэтую культуру і мову дзяржава, кампартыя ўсяляк і ўкаранялі на Беларусі, асабліва ў гарадах, колькасць насельніцтва якіх інтэнсіўна расла

за кошт арганізаванай і стыхійнай міграцыі сюды вясковай моладзі. Прыбывала яна на новае месца жыхаства, будучы трывала выхаванай у беларускім духу, але ўжо з першых дзён павінна была вучыцца жыць у беларускіх культурна-моўных традыцый, бо ў гарадах усе сферы дзяржаўнага, грамадска-палітычнага, эканамічнага жыцця абслугоўваліся толькі рускай мовай, не існавала нацыянальнай вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай школы, прафесійна-тэхнічнага навучання. Нядаўнія вяскоўцы не чулі матчынай мовы, наведваючы кінатэатры, і вельмі рэдка даносіліся яе дарагія і блізкія сэрцу гукі са сцэн драматычных, опернага тэатраў, у час выступлення эстрадных калектываў. У такіх антынацыянальных умовах значная частка гарадскіх вяскоўцаў свядома імкнулася хутчэй пазбавіцца беларускіх культурна-моўных каштоўнасцяў і перайсці на рускія, каб не выглядаць сярод гараджан «белай варонай».

Штогадовыя вымыванні велізарнай колькасці маладых людзей з вёскі і да таго ж яшчэ найбольш адукаваных досыць хутка пазбавіла яе магчымасці падтрымліваць дух беларускасці на той зямлі, дзе ён спрадвеку пановаў нязменна. Апроч таго, вышэйшыя і сярэдня спецыяльныя навучальныя ўстановы, найперш аграрнага профілю, а таксама педагагічнага і медыцынскага, наваднілі вёску такой колькасцю рускамоўных спецыялістаў, што нават яна страціла магчымасць нармальнага самабытнага нацыянальна-культурнага развіцця. Адначасова ўсё больш адчувальны ўдар па ім стала наносіць шырокае пранікненне ў жыццё вёскі рускамоўных кіно, тэлебачання і радыё. Асабліва не спрычыніліся яны да русіфікацыі толькі вяскоўцаў старэйшых пакаленняў, якія несансаванымі беларусамі назаўжды развітваліся з зямным жыццём і адыходзілі ў новы свет, не пакідаючы пасля сябе такой замены, што магла б прадоўжыць існаванне нацыянальных традыцый карэннага насельніцтва роднага краю.

Такім страшэнна здэнацыяналізаваным застала ў сярэдзіне 1980-х г. беларускі народ гарбачоўская перабудова. Але нібыта тая міфалагічная птушка фенікс, ён адраджэўся з попелу і стаў шукаць шляхі выратавання ад этнічнай смерці. Пачалі ж, як і трэба было чакаць, гэтую высакародную патрыятычную справу галоўным чынам інтэлігентны вясковага паходжаня. Выходзіць, беларускія гарады рускай культуры і мовы не ўсіх ператрушчылі выхадцаў з вёскі. Тыя з іх, хто застаўся адданым нацыянальным традыцыям, не выракася матчынай мовы і рашучым крокам пайшоў па шляху адраджэння роднага краю, хоць у нейкай ступені змылі ганьбу з тых мільёнаў вясковых беларусаў, якія, трапіўшы ў рускамоўныя гарады Беларусі, не знайшлі, а то і зусім не шукалі ў сабе сілаў дзеля супраціўлення тонка распрацаванай і ўмела праводзімай партыйнымі і савецкімі органамі палітыкі русіфікацыі нашага краю.

Пры ўсіх велізарных страхах у нацыянальным патэнцыяле беларускага народа ў яго на час гарбачоўскай перабудовы знайшлася крытычная маса палітыкаў і інтэлектуалаў, каб прывесці ў адраджэнскі рух шырокія

народныя масы. Характэрна, што такія палітыкі меліся і сярод асобаў, што займалі даволі высокія пасады ў партыйных і савецкіх органах. Праўда, з палітычнага асяроддзя беларускай інтэлегенцыі ў нас не далучыліся да нацыянальнага адраджэння фігуры такой велічыні, як сакратары ЦК КПБ. Ніхто з іх не адважыўся ўзяць прыклад з першай партыйнай асобы Украіны Леаніда Краўчука, Грузіі — Эдуарда Шэварнадзе, Азербайджана — Гайдара Аліева... Прычына: нашыя першыя партыйныя асобы ў непараўнальна большай ступені былі здэнацыяналізаваныя, адарваныя ад культурна-моўных традыцый свайго народа, чым іх калегі з іншых саюзных рэспублік. Чакаць жа ад такіх здэнацыяналізаваных першых сакратароў і асобаў трохі ніжэйшых рангаў важнага ўкладу ў адраджэнскую справу не даводзілася, таму ў нас за вырашэнне яе ўзяліся маласпрактыкаваныя ў тонкасцях палітыкі людзі. Затое працавалі на вялікім энтузіязме і пачалі даволі ўпэўнена вяртаць народу яго прыродныя духоўныя каштоўнасці, якія стагоддзямі нішчылі чужыя рэжымы, абапіраючыся на мясцовыя нацыянальных дэгенератаў.

Велізарная заслуга адраджэнцаў канца 1980-х — пачатку 1990-х гг. — правільнае вызначэнне месца беларускай мовы ў афіцыйным жыцці краіны. Як гэта зроблена — і зроблена даўно — ва ўсім цывілізаваным свеце ў дачыненні да моваў тытульных нацый, і беларускай мове юрыдычна надалі ў студзені 1990 г. статус адзінай дзяржаўнай у рэспубліцы. Размаўляць па-беларуску стала прэстыжным у грамадстве. Людзі зайздросцілі тым, хто вольна і прафесійна валодаў беларускім словам. Яно ініцыявала многіх да глыбокага вывучэння гісторыі роднай Бацькаўшчыны, выклікала жаданне бачыць яе сапраўднай суверэннай дзяржавай. Асобы, што ва ўсіх жыццёвых сітуацыях карысталіся беларускай мовай, вызначаліся здаровай нацыянальнай самасвядомасцю, карысталіся вялікай павагай у грамадстве.

Аднак зварот людзей да нацыянальных каштоўнасцяў зусім не радаваў нашых высокіх палітыкаў, наколькі, на іх думку, гэта магло стаць сур'ёзнай перашкодай для ажыццяўлення рознага роду захадаў па стварэнні саюзнай дзяржавы з Расіяй, а колькі гэта немінуча павінна было прывесці спачатку да абмежавання, а затым і да поўнай страты Беларуссю сваёй самастойнасці, дык які ж сэнс адраджаць, узбагачаць беларускую этнакультурную спецыфіку. Аснову апошняй, як і ва ўсіх астатніх народаў, складае мова. На ўсіх абсягах беларускага краю адраджэнцы павялі нялёгкую барацьбу за выратаванне свайго роднага слова, справядліва бачачы ў гэтым галоўны сродак захавання самабытнасці народа.

Напаўненню беларускай мовы сацыяльнымі функцыямі, хоць трохі большаму распаўсюджванню апошняй у грамадстве перашкаджала ўпартае нежаданне афіцыйных уладаў выкарыстоўваць яе ў дзейнасці дзяржаўных органаў усіх звёнаў, міністэрстваў і ведамстваў, педагагічным працэсе вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай школы. Зразумела, такой свядомай палітыкай стрымлівання можна было дасягаць пажаданай мэты толькі год-два, але не цэлу ю вечнасць. Таму, выкарыстоўваючы працяглую адарванасць

шырокіх пластоў народа ад сваёй мовы, адсутнасць у яе належнага месца ў грамадскім жыцці, дзяржава пайшла ў маі 1995 г. на правядзенне рэферэндуму, мэтай якога ставілася юрыдычна ўзаконіць выкарыстанне разам з беларускай і рускай мовы ва ўсіх сферах афіцыйнага жыцця. Дзякуючы вышэйпрыведзеным фактарам і тонка арганізаванай ідэалагічнай апрацоўцы масаў, большасць людзей падтрымала задумку архітэктараў рэферэндуму, але моцна памылілася, бо ніхто не збіраўся дзяліць пароўну сацыяльныя функцыі беларускай і рускай моваў. Наўмысна дзяржава аддала прыярытэт рускай мове, а беларускую звяла да таго жабрацкага становішча, на якім яна знаходзілася ў самы пік ажыццяўлення камуністычнай партыі палітыкі на збліжэнне і зліццё савецкіх народаў.

Так свядомай палітыкай не чужой, а ўласнай дзяржавы беларускі народ зноў апынуўся ў добра знаёмай сітуацыі, калі яму пагражае рэальнае этнічнае выміранне. Дзяржавай робіцца ўсё, каб ён быў нямым у сваёй роднай мове, г. зн. не меў магчымасці развіваць, узбагачаць сваю этнакультурную самабытнасць, канчаткова страціў сваю адметную нішу ў славянскай супольнасці народаў, сусветнай цывілізацыі.

Марта Макара-Студзінска (Люблін, Польшча)

СТЭРАТЫП БЕЛАРУСА З ПУНКТУ ГЛЕДЖАННЯ ПСІХАЛОГІІ

Кожная лакальная, культурная, этнічная, рэлігійная, нацыянальная супольнасць стварае ўласны партрэт сваіх суседзяў як аддаленага ў прасторы соцыума. Ажыццяўляецца гэта пры дапамозе грамадскай думкі, катэгарызацыі і грамадскай дыстанцыі. Сацыялагічныя назіранні датычаць не толькі фізічных рысаў, такіх, як рост, целасклад ці колер скуры чалавека, але таксама верагодных асабовых якасцяў, эмацыянальных уласцівасцяў і станаў, аб якіх можна меркаваць на падставе назіранняў. Даследаванні стэрэатыпаў прыцягваюць увагу да вынікаў папярэдне складзеных меркаванняў, што цягнуць за сабой тэндэнцыйнае ўяўленне аб іншых людзях, нярэдка з перасцярогай.

Указаныя з’явы абумоўліваюць грамадскую дыстанцыю ў адносінах да іншых груп. Пад грамадскай дыстанцыяй трэба разумець замкнёную пазіцыю, ізаляванасць ад усіх т. зв. «чужых». Яна абапіраецца на ўяўныя стэрэатыпы, звязаныя з ацэнкамі. Часцей мы не ўсведамляем таго, у якой ступені стэрэатыпы ўплываюць на нашы адносіны да іншых нацыянальных груп, фарміруючы насцярожанасць, боязь або сімпатыю. Стэрэатып

робіцца перадумовай для ацэнкі людзей у розных сітуацыях і ў розных сферах жыцця. Стэрэатыпы афарбоўваюцца пазітыўна ці негатыўна. Бывае, што спосаб бачання пазбаўлены эмоцый. Такого кшталту абьякавасць можа вынікаць з нястачы ведаў пра дадзеную групу.

Прыкладам гэтай з’явы шмат гадоў з’яўляўся спосаб бачання палякамі беларуса. Літаратура па гэтай тэме сведчыць, што беларус — найменш вядомы сусед для палякаў. Варта ўзгадаць некалькі даследчыкаў. J. Sobczak (1994) у артыкуле «Адносіны Польшчы з Беларуссю» (у арыгінале: «Stosunki Polski z Białorusią». — *В. М.*) піша, што шырокаму грамадству няшмат вядома пра традыцыі, літаратуру, культуру і нават гісторыю гэтага краю. Гэта асабліва здзіўляе, калі ўлічваць шматвяковую гісторыю беларуска-польскіх падзей. На нястачу выразнага вобраза беларуса ва ўспрыманні палякамі, а таксама на прычыны дадзенай з’явы звярталі ўвагу: Radzik (1997), Skaradzinski (1990), Konwicki (1989), Cywiński (1994). На думку Radzika (1997), адной з прычын можа з’яўляцца нястача ў свядомасці палякаў тапаграфічных пунктаў, насычаных польскай культурай і гісторыяй, а таксама слабая распаўсюджанасць беларускай літаратуры.

Апытанне, якое праводзіў у 1975 г. Ośrodek Badań Opinii Publicznej (Цэнтр даследавання грамадскай думкі. — *В. М.*), пацвярджае абьякавасць да беларусаў. Такі стан рэчаў цягнуўся шмат гадоў. Толькі ў апошнія гады «ОВОР» фіксуе ўзрастанне непрыязнасці палякаў да сваіх суседзяў, асабліва украінцаў, расіян, беларусаў. Адзначаны факт сігналізуе аб змяненні адносінаў з абьякавых на эмацыянальныя. Ніжэй прадстаўленыя даследаванні СВОР за некалькіх апошніх гадоў. У 1998 г. рэспандэнтаў упершыню апытвалі наконт сімпатыі або непрыязнасці да кітайцаў і в’етнамацаў.

Табліца 1

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?
[гл.: СВОР, Raporty z 1998, N=1158]

Нацыянальнасць	Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
		Амерыканцы	62	58	63	59	64
Французы	61	51	67	62	60	58	
Італьянцы	63	54	66	62	63	55	
Англічане	47	41	51	51	55	50	
Венгры	47	41	56	48	47	44	
Аўстрыйцы	41	37	48	49	47	43	
Шведы	44	40	53	52	49	43	
Чэхі	38	30	43	44	45	41	
Славакі	33	32	44	38	39	36	
Японцы	—	—	43	48	43	35	
Немцы	23	26	35	43	38	32	
Літоўцы	24	22	35	36	36	29	

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Кітайцы	–	–	–	–	–	21
В'етнамцы	–	–	–	–	–	20
Балгары	19	16	23	23	23	20
Беларусы	19	17	18	21	22	19
Ізраільцяне	15	17	25	26	28	19
Расіяне	17	16	17	21	20	19
Сербы	10	12	14	15	16	13
Украінцы	12	9	14	16	15	13
Румыны	9	8	11	12	11	10
Цыганы	–	6	10	12	10	10

У эмацыянальнай катэгорыі сімпатый сярод 22 нацый беларусы занялі 16-ю пазіцыю. Яна захоўваецца на працягу 1993–1998 гг.

Табліца 2

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы	25	25	24	27	25	24
Французы	25	30	22	24	28	25
Італьянцы	24	27	22	24	24	28
Англічане	32	32	28	28	28	27
Венгры	29	32	27	28	31	29
Аўстрыйцы	32	32	26	27	30	30
Шведы	30	33	26	25	31	31
Чэхі	29	33	28	28	32	31
Славакі	31	33	30	31	32	30
Японцы	–	–	30	25	29	31
Немцы	22	26	25	23	29	26
Літоўцы	26	27	28	24	27	29
Кітайцы	–	–	–	–	–	29
В'етнамцы	–	–	–	–	–	32
Балгары	30	31	29	26	30	30
Беларусы	25	25	22	20	25	25
Ізраільцяне	25	27	26	24	26	26
Расіяне	24	22	22	19	23	23
Сербы	19	21	19	20	26	23
Украінцы	19	20	19	18	20	22
Румыны	19	17	17	13	18	18
Цыганы	–	16	14	14	16	15

З дадзеных, змешчаных ў табліцы 2, вынікае, што беларуская нацыянальнасць абуджае эмоцыі. Няма падстаў казаць пра абыякавасць палякаў у дачыненні да беларусаў.

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?

Нацыянальнасць	Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы		9	13	10	9	6	10
Французы		9	13	8	6	8	11
Італьянцы		6	12	8	7	8	11
Англічане		16	20	17	13	12	16
Венгры		18	21	14	16	16	20
Аўстрыйцы		19	20	20	12	14	17
Шведы		14	17	14	12	12	17
Чэхі		28	32	25	22	19	22
Славакі		27	27	22	21	22	26
Японцы		–	–	21	16	18	23
Немцы		53	45	38	31	30	39
Літоўцы		43	43	33	31	30	34
Кітайцы		–	–	–	–	–	36
В'етнамцы		–	–	–	–	–	34
Балгары		41	43	42	39	39	41
Беларусы		47	49	53	50	46	48
Ізраільцыяне		51	47	45	41	41	48
Расіяне		56	59	59	57	53	55
Сербы		55	51	57	49	44	50
Украінцы		65	66	63	60	60	59
Румыны		68	68	68	70	66	66
Цыганы		–	75	73	70	71	69

Сярод 22 нацый беларусы занялі 7 пазіцыю ў спісе непрыязнасці палякаў да іншых нацыянальнасцей. У параўнанні з дадзенымі 1993–98 гг. (СВОС, Raporty z 1998) перавагі палякаў да асобных нацыянальнасцей не падвергліся значным зменам. Варта, аднак, заўважыць, што ўвогуле пагоршыліся адносіны да замежнікаў. З большай непрыхільнасцю ў параўнанні з некалькімі гадамі таму назад палякі адносяцца да амаль усіх даследаваных нацыянальнасцей. У параўнанні з 1997 г. лічба рэспандэнтаў, якія выказваюць сімпатыю да асобных народаў, зменшылася, а працэнт людзей, якія маюць да іх непрыязнасць, павялічыўся. Можна сказаць, што ў параўнанні з 1995–97 гг. адзначаецца пэўны спад сімпатый да замежнікаў. Пазіцыя палякаў у дачыненні да асобных нацыянальнасцей, з аднаго боку, адначасова вынікала з уплываў гістарычных падзей і этнічных стэрэатыпаў, а з іншага боку, была абумоўлена бягучымі падзеямі і грамадскімі настроямі.

Анкетаваныя вызначалі свае адносіны да іншых народаў па шкале пачуццяў ад непрыязнасці да сімпатый. Нязменна найгорш палякі адносяцца да цыганаў і румынаў. Дзве трэці апытаных вызначылі свае адносіны да іх як непрыхільныя. Трэба аднак заўважыць, што ў параўнанні з 1997 г. не было адзначана ні спаду ва ўзроўні сімпатый, ні ўзрастання непрыязнасці

да цыганаў і румынаў. Больш за палову палякаў не любіць румынаў і расіян, а кожны другі дэкларуе непрыязнасць да сербаў, ізраільцянаў і беларусаў. Сярод суседзяў палякі найлепш ацэньваюць чэхаў. Дзве пятая палякаў адносяцца да іх з сімпатыяй. Крыху меншую прыхільнасць выклікаюць славакі, немцы і літоўцы. Затое да беларусаў, расіян і ўкраінцаў часцей за ўсё палякі дэкларуюць непрыязнасць. Яе ўзрастанне зафіксавана таксама ў дачыненні да японцаў, сербаў і немцаў. У адносінах да беларусаў, расіян і ўкраінцаў дамінуе пачуццё непрыхільнасці.

Заслугоўваюць увагі таксама даследаванні І. Kabzińskiej (1999), што былі праведзены сярод студэнтаў варшаўскіх навучальных устаноў на прадмет адносінаў да беларусаў. Рысы, прыпісаныя дадзенай нацыі, ствараюць хутчэй негатыўную выяву беларуса. Стэрэатып уплывае не толькі на партрэт іншых нацыянальнасцей, але таксама абумоўлівае грамадскую дыстанцыю. Прыяду тут таксама Рапарты з 1999 г. па тэме «Грамадская дыстанцыя» з верасня 1999 г., праведзеныя па прадстаўнічай выбарцы дарослых палякаў (N=1123). Адносіны да замежнікаў могуць быць абумоўлены роляй, якую яны выконваюць у грамадстве. Ухваленне кантактаў з іншаземцамі па паходжанні (а г. зн. з іншай мовай, іншымі звычаямі, рэлігіяй і г. д.) залежыць ад таго, наколькі блізкая прысутнасць гэтых асоб, ці гэта толькі фізічная блізкасць, або мы таксама нейкім чынам залежым ад іх. Пры дапамозе прыведзенага ніжэй апытання даследуецца грамадская дыстанцыя да замежнікаў увогуле (без вылучэння канкрэтных нацыянальных груп). Выконваемая замежнікамі роля паказана па змяншэнні з улікам працэнта даследаваных, схільных прыняць без прырэчанняў асобу іншай нацыянальнасці, якая выступае ў дадзенай функцыі.

Табліца 5

ЯК БЫ ВЫ АДРЭАГАВАЛІ, КАЛІ Б ВЫСВЕТЛІЛАСЯ, ШТО ЗАМЕЖНІК МАЕЦЦА СТАЦЬ:

	Быў (была) бы не супраць	Быў (была) бы супраць	Цяжка сказаць
Вашым бліжэйшым суседам	74	18	8
Вашым блізкім супрацоўнікам	71	20	9
Вашым лекарам	69	25	6
Настаўнікам Вашаму дзіцяці	63	30	7
Вашай нявесткай або зяцем	60	29	11
Вашым шэфам на працы	60	32	8
Святаром Вашай парафіі	53	39	8
Пястункай Вашаму дзіцяці	42	49	9

Параўнальна часта палякі схільныя да ўхвалення замежнікаў у якасці бліжэйшых суседзяў або ў грамадскай ролі, якая прадугледжвае фізічную блізкасць, але не спалучаецца з абавязковай інтэракцыяй. Відавочная большасць даследаваных станоўча адносіцца да замежнікаў як да спецыялістаў (лекар), прычым прыхільнасць памяншаецца, калі б кантакту падлягалі дзеці

даследваных (напр., роля настаўніка дзіцяці). У ролі настаўніка замежніка трохі часцей ўхвалілі б бацькі дзяцей школьнага ўзросту. На месцы працы з'яўленне адносінаў падпарадкавання грунтоўна змяняе стасунак да замежнікаў: як блізкіх супрацоўнікаў замежнікаў ухваляе 71% апытаных, затое ў якасці шэфавідаводчана менш (60%). Параўнальна высокім з'яўляецца працэнт рэспандэнтаў, якія не ўхваляюць замежніка ў якасці святара сваёй парафіі. Замежніку паляк хутчэй не даверыў бы апеці над ўласным дзіцяцем, аб чым сведчыць перавага ў 7 пунктаў адмоўных адносін у параўнанні са станоўчымі. Гэта пацвярджае адзначаную раней тэндэнцыю, што кантакт замежніка з дзецьмі рэспандэнта выклікае прыхільнасць радзей, чым кантакт з самім рэспандэнтам.

Працытаваная літаратура і даследаванні CBOS выклікалі ў аўтара цікавасць да ўласных даследаванняў па гэтай тэме. Іх мэтай было акрэсліць і апісаць стэрэатыпы, а таксама грамадскую дыстанцыю ў прадстаўнікоў грамадскай групы, паўзмежнай з трыма народамі — украінцамі, беларусамі, расіянамі, а таксама выявіць і акрэсліць структурныя элементы стэрэатыпа беларуса. Дадзены артыкул быў напісаны на аснове эмпірычнага матэрыялу, атрыманага аўтарам з групы 80 дарослых асоб. Гэта папярэдняя пошукі, яны з'яўляюцца ўступам да далейшых паглыбленых псіхалагічных даследаванняў з'явы стэрэатыпа і грамадскай дыстанцыі палякаў ў дачыненні да іншых нацыянальнасцей.

Даследаваннямі былі ахоплены жыхары паўзмежнага мястэчка Кодэнь, якія з прычыны лакалізацыі іх мясцовасці маюць сталы кантакт з беларусамі, украінцамі і расіянамі. Праца была праведзена ў перыяд чэрвеня — жніўня 2000 г. Усяго апытана 40 мужчын і 40 жанчын, абраных адвольна. Даследаванні праводзіліся ва ўмовах, спрыяльных для атрымання добра-сумленных вынікаў. Да рэспандэнтаў звярталіся ў першую чаргу з просьбай выявіць пазіцыю ў розных грамадскіх рэляцыях (турыст, сукватэрнік, супрацоўнік, сусед, прыяцель, сваяк) у дачыненні да ўкраінцаў, беларусаў, расіянаў. Пасля рэспандэнтаў папрасілі ахарактарызаваць розныя аспекты псіхасацыяльнага функцыянавання асобных народных груп з мэтай выяўлення структуры, што стварае характэрны стэрэатып для гэтых асоб. Рэспандэнты прадстаўлялі ўсе адукацыйныя ўзроўні. Сямейнае становішча анкетаваных таксама было дыферэнцыраваным.

Для рэалізацыі пастаўленай мэты выкарыстаны метады дыягнастычнага зандзіравання, анкетавання з дапамогай тэхнікі. Пры аналізе атрыманых вынікаў аўтар абапіраўся на тэорыю грамадскай дыстанцыі і ступені прыхільнасці да іншых груп у розных грамадскіх сітуацыях. У першую чаргу прааналізавана грамадская дыстанцыя жыхароў Кодэня да пералічаных нацыянальных груп. З прадстаўнікамі гэтых груп апытаных асобы мелі магчымасць сутыкнуцца непасрэдна або апасродкавана праз літаратуру, фільмы, адукацыю, інфармацыю з асяроддзя. Атрыманыя вынікі, узятыя разам і выражаныя ў працэнтах, адлюстроўвае табліца 6. Прадстаўленыя

вынікі з'яўляюцца паказчыкам грамадскага ўхвалення, г. зн. маюцца на ўвазе адказы «так».

Табліца 6

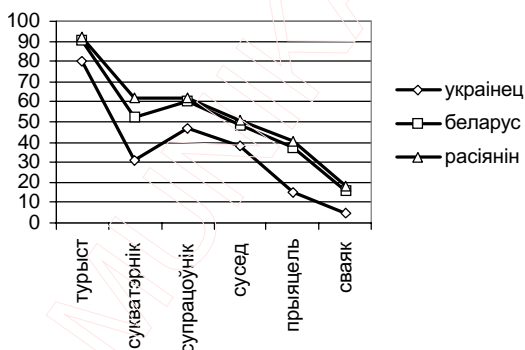
ГРАМАДСКАЯ ДЫСТАНЦЫЯ АБРАНАЙ ГРУПЫ ПАЎЗМЕЖНАГА НАСЕЛЬНІЦТВА (N=80)
У ДАЧЫНЕННІ ДА ТРОХ НАЦЫЙ (ДАЛЕЙ У %).

Ці ўхвалілі б Вы сітуацыю, калі прадстаўнік (ца)
названых нацыянальнасцей з'яўляецца:

Грамадская сітуацыя	украінец	беларус	расіянін
турыст	80,2	90,2	92,1
сукватэрнік	30,6	52,6	62,1
супрацоўнік	46,7	60,3	62,2
сусед	37,8	48,2	51
прыяцель	15,3	37,4	40,2
сваяк	4,7	15,8	18,1

Графік 1

ГРАФІЧНАЕ ВЫЯЎЛЕННЕ ГРАМАДСКАЙ ДЫСТАНЦЫІ АПЫТАНЫХ ПАЛЯКАЎ
У ДАЧЫНЕННІ ДА РОЗНЫХ НАЦЫЙ

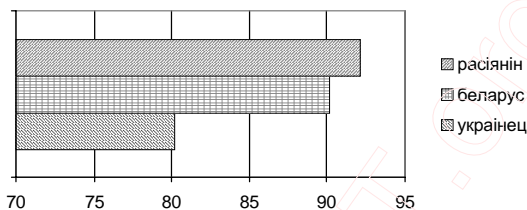
Дадзеныя, якія складаюць табліцу 6 і графік 1, дазваляюць зрабіць наступныя праявы. Апытаныя асобы выяўлялі сваю грамадскую дыстанцыю ў дачыненні да розных нацый у наступнай чарзе (ад меншага да большага): расіяне, беларусы, украінцы. Найбольшая грамадская дыстанцыя рэспандэнтаў датычыць украінцаў. Расіянін часцей атрымоўваў перавагу, і гэта ва ўсіх грамадскіх сітуацыях, такіх, як: турыст, супрацоўнік, сусед, прыяцель, сваяк.

Трэба таксама адзначыць, што існуе істотная статыстычная розніца ($p < 0,01$) паміж узроўнем грамадскага ўхвалення сучаснымі палякамі расіянін і ўкраінцаў на карысць расіянін, а таксама палякамі беларусаў і ўкраінцаў на карысць беларусаў. Не зафіксавана такой тэндэнцыі на статыстычна істотным узроўні ў дачыненні адносінаў анкетаваных да расіянін і беларусаў.

Даследаваная група рэспандэнтаў ухваліла замежніка ў ролі турыста, аднак такі статуснак радыкальна змяніўся па меры скарачэння гэтай дыстанцыі ў наступных грамадскіх сітуацыях: сукватэрнік, сумесная праца, суседства, сяброўства, уваходжанне у сям'ю праз шлюб. Цікавыя дадзеныя па гэтай тэме даў аналіз пералічаных грамадскіх сітуацый, у якіх рэспандэнты прадстаўлялі свае пазіцыі, выяўляючы таксама пачуццёвыя адносіны ў дачыненні да розных нацыянальнасцей

Графік 2

ЗАМЕЖНІКІ Ў ЯКАСЦІ ТУРЫСТАЎ У ПОЛЬШЧЫ

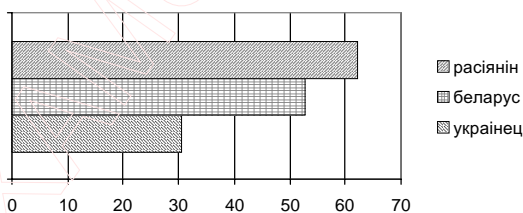

Большасць рэспандэнтаў, г. зн. 92,1% і 90,2%, ухвалілі расіянін і беларусаў ў ролі турыстаў у Польшчы, менш, г. зн. 80,2%, — украінцаў.

У аналізаванай сітуацыі анкетавання праявілі сябе як асобы адкрытыя і прыхільныя. Грамадская роля «з'яўляцца турыстам» не патрабуе фізічнай блізкасці і не спалучаецца з неабходнасцю інтэракцыі. Адсюль і вынікае высокі ўзровень ухвалення ў даследаваных палякаў дадзенай грамадскай сітуацыі.

Графік 3

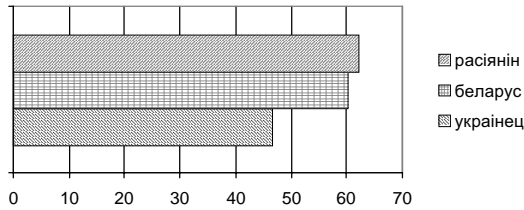
ЗАМЕЖНІК У ЯКАСЦІ СУКВАТАРАНТА

У грамадскай ролі сукватаранта большасць даследаваных (62%) ухвалілі расіяніна. Менш, г. зн. толькі 30,6% — украінца, беларуса — 52,6% апытаных. Грамадская роля «з'яўляцца сукватарантам» не патрабуе ад людзей навязвання блізкіх, сардэчных эмацыянальных сувязяў, хоць часам можа спалучацца з неабходнасцю інтэракцыі. Гэта для апытаных даволі бяспечная сітуацыя, што спрыяе ўхваленню.

Далей прааналізавана сітуацыя сумеснай працы, якая цягне за сабой блізкія міжасабовыя адносіны.

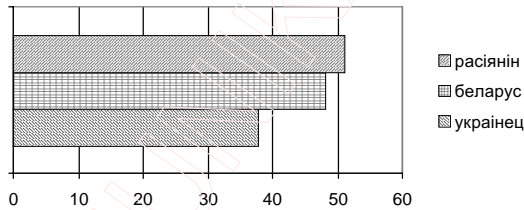
ЗАМЕЖНІК ЯК СУПРАЦОЎНІК

З абследаванага паўзмежнага насельніцтва 62,2% выявілі прыхільнасць да расіян у гэтай ролі і 60,3% — да беларусаў. Затое ў дачыненні да ўкраінцаў гэты паказчык нізкі, што можа сведчыць пра нястачу ахвоты да сумеснай працы ў гэтай сферы і пра асцярогу, звязаную з рынкам працы. Дадзеная сітуацыя вымагае ад уцягнутых асоб эмацыянальных адносін. З вынікаў даследаванняў можна зрабіць выснову пра ўзрастанне ў даследаваных палякаў ухвалення замежнікаў на рынку працы.

Графік 5

ПАКАЗЧЫК УХВАЛЕННЯ ПАЛЯКАМІ ЎКРАЇНЦАЎ, БЕЛАРУСАЎ І РАСІЯН У СИТУАЦЫІ СУСЕДСТВА

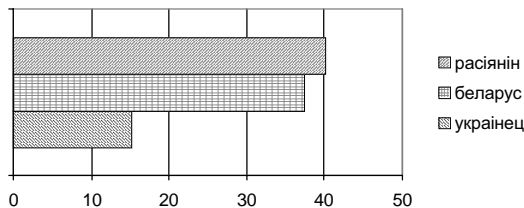

Паказчык ухвалення палякамі аналізаваных нацыянальнасцей у гэтай грамадскай сітуацыі нізкі; таксама выразна дыферэнцыяваны. Менш ухвалілі ў якасці бліжэйшых суседзяў украінцаў (37,8%), на другім месцы беларусы (48%). Расіян у якасці суседзяў ухвалілі 51% апытаных. Суседскія адносіны патрабуюць навязвання інтэракцыі, а часам і супрацоўніцтва.

Наступнай прааналізаванай грамадскай сітуацыяй стала пазіцыя палякаў наконт выяўлення прыяцельскіх адносін да замежнікаў.

Графік 6

ГРАМАДСКАЯ СИТУАЦЫЯ — ПРЫЯЦЕЛЬ

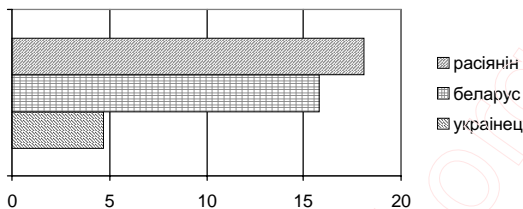

Адкрыта выявіла прыхільнасць да замежнікаў параўнальна мала даследаваных. Такія адносіны ўхвалілі толькі 15,3% рэспандэнтаў у дачыненні да ўкраінцаў, 37,4% — да беларусаў і 40% — да расіян.

Апошнім аналізаваным грамадскім аспектам стала пазіцыя ў сітуацыі ўваходжання замежніка ў сям'ю праз шлюб.

Графік 7

ГРАМАДСКАЯ СІТУАЦЫЯ — СВАЯК

Паказчык ухвалення такой сітуацыі абследаванымі палякамі мінімальны. Большасць апытаных, г. зн. 18%, адказалі станоўча ў дачыненні да расіян і — да 15,8% беларусаў, менш, г. зн. толькі 4,7%, — у дачыненні да ўкраінцаў. Гатоўнасць да інтэракцыі з асобамі іншай нацыянальнасці залежыць ад некалькіх грамадска-дэмаграфічных прыкмет. Першай з іх з'яўляецца адукацыя. У выпадку кожнай выяўленай грамадскай сітуацыі талерантнасць узрастае разам з узрастаннем адукаванасці даследаваных. Па-другое, адзначаецца выразны ўплыў месца пражывання: рэспандэнты, якія жывуць у вёсцы, радзей ухваляюць кантакты з замежнікамі ў параўнанні з жыхарамі гарадоў. Па-трэцяе, большай талерантнасці спрыяюць добрыя матэрыяльныя ўмовы жыцця. Выразны ўплыў на ўхваленне замежнікаў у розных грамадскіх сітуацыях мае асабісты вопыт кантакту з замежнікамі, а таксама здольнасць яго наладзіць (тут улічваецца веданне замежнай мовы). Апытаныя людзі, якія асабіста ведалі нейкага замежніка, а таксама валодалі замежнай мовай у дастатковай ступені, каб паразумецца з ім, відавочна больш схільныя ўхваліць выкананне ім пералічаных роляў і абмеркаваных грамадскіх сітуацый. Шмат інфармацыі даў аналіз адказаў рэспандэнтаў, які датычыць розных сфер функцыянавання чалавека. Аналіз закранаў такія аспекты, як знешні выгляд, духоўная сфера, сацыяльны статус, рысы характару, адносіны беларусаў да палякаў, грамадскія паводзіны. Даследавання апісвалі найчасцей **знешні выгляд** беларуса пры дапамозе пераважна такіх прыкмет, як:

Адмоўныя рысы:	Станоўчыя:
гігіенічна занядбаны (41%), брудны (32%), тоўсты (15%), не спартыўны (5%).	цікавы (25%), арыгінальнай прыгажосці (5%).

Адносіны да веры і рэлігіі

Негатыўныя ацэнкі:	Пазітыўныя:
мала набожны (13%).	глыбока рэлігійны (26%), час ад часу (22%).

Апытаныя лічаць, што беларус з пункту гледжання грамадскага статусу ўяўляе з сябе: асобу з нізкай адукацыяй (26%), фінансава бедны (21%), бедны гандляр (14%).

Рысы характару:

Адмоўныя рысы:	Станоўчыя:
вulгарны (32%), лянівы (23%), хітры (27%), камбінатар (24%), баязлівы (19%), сквапны (17%), хцівы (21%).	з галавой на плячах (37%), ашчадны (32%), працавіты (24%), адважны (21%).

Рэспандэнты вызначылі **адносіны беларусаў да палякаў** наступным чынам:

Негатыўныя ацэнкі	Пазітыўныя
недаверлівы (35%), запалоханы (10,2%), варожы да іншых нацый (18%), не любіць палякаў (12%).	цікавіцца іншымі (27%), талерантны (11%).

Пры вызначэнні **грамадскіх паводзінаў** анкетаваных ўжывалі наступныя характарыстыкі:

Негатыўныя ацэнкі:	Пазітыўныя
п'яніца (36%), ашуканец (26,8%), член мафіі (13%)	камунікабельны (21%), вясёлы ў адносінах, дапамагае іншым беларусам (19%).

Адносіны да замежнікаў у значнай ступені абумоўлены краінай іх паходжання. Варта аднак адзначыць, што ўвогуле пагоршыліся адносіны да замежнікаў. Адносіны палякаў да розных нацыянальнасцей былі, з аднаго боку, роўныя вынікам гістарычных падзей і традыцыйных стэрэатыпаў, а з другога, вынікалі з бягучых падзей і грамадскіх настрояў. Больш за палову палякаў не любіць украінцаў і расіян, а кожны другі апытаны дэкларуе непрыязнасць да сербаў, ізраільцянаў і беларусаў. Сярод суседзяў палякі найлепш ацэньваюць чэхаў. Дзве пятае палякаў адносяцца да іх з сімпатыяй. Крыху меншую прыхільнасць выклікаюць славакі, немцы і літоўцы. Затое да беларусаў, расіян і ўкраінцаў палякі часцей дэкларуюць непрыязнасць. Гатоўнасць палякаў да інтэракцыі з асобамі іншых нацыянальнасцей (беларус, украінец, расіянін) нізкая.

Карысць палякі ўгледжваюць перадусім у прысутнасці ў Польшчы грамадзян дзяржаў Захаду, небяспеку часцей звязваюць з прыездам суседзяў з Усходу. Першай прычынай такога роду пазіцыі з'яўляюцца звычайныя ўяўленні пра ўплыў замежнікаў на гаспадарчую сітуацыю краіны, пераважна на рынак працы. Карысць угледжваецца ў з'яўленні дзякуючы замежнікам мажлівасці працы, а небяспека — у заняцці імі месцаў працы. З далейшай перспектывы відаць узрастанне ўхвалення замежнікаў на рынку працы. Другой прычынай таго, што ў прысутнасці грамадзян дзяржаў былога СССР палякі ўгледжваюць пагрозу, з'яўляюцца стэрэатыпныя, узмоцненыя медыямі погляды наконт іх злачыннай дзейнасці ў Польшчы. У даследаванай групе паўмежнага насельніцтва дамінавала ўяўленне пра беларуса як пра асобу з занябаным знешнім выглядам, нізкім сацыяльным статусам і негатыўнай пазіцыяй у дачыненні да палякаў. З рысаў характару ва ўспрыманні палякаў дамінавалі адмоўныя якасці над станоўчымі. Гэта ж тэндэнцыя датычыць грамадскіх паводзінаў, што прыпісваюцца беларусам.

З вынікаў праведзеных даследаванняў выяўляецца некалькі тэндэнцый у стэрэатыпе і катэгарызацыі наконт беларусаў у паўмежнага насельніцтва. Дадзенае бачанне ўласціва толькі для даследаванага насельніцтва. Гэтае насельніцтва выключна мае кантакт з замежнікамі, якія з'яўляюцца гандлярамі і займаюцца кантрабандай алкаголю і цыгарэт у Польшчу. З прыведзеных рыс вынікае, што яны маюць негатыўную канатацыю. Гэта азначае прыпісанне беларусам ніжэйшай культуры і цывілізацыйнай адсталасці. Такое бачанне паўстала, відаць, з-за ўплыву медыяў (палітычна-крімінальнай інфармацыі), а таксама з вобразу гандляроў на рынку і працуючых нелегальна.

З прадстаўленых вынікаў даследаванняў, разам з матэрыялам цытаванай літаратуры, вынікае, што беларусы як нацыянальная група ў свядомасці палякаў пазбаўлены выразнасці, асабліва ў параўнанні з расіянамі, і часта атаясамліваюцца з імі. Адкрытая пазіцыя да замежнікаў, якая працягваецца праз ухваленне іх у розных ролях і грамадскіх сітуацыях, уласціва

перадусім асобам з добрай адукацыяй, якія жывуць у гарадскім асяроддзі. Веданне іншых моваў, а таксама вопыт кантактаў з людзьмі з іншых краёў спрыяе талерантнасці да іх. Калі браць пад увагу існаванне названых стэрэатыпаў, пажаданым з'яўляецца распаўсюджанне элементарных ведаў з абсягу нацыянальнай культуры праз стварэнне інтэграцыйных праграм. Значную ролю ў гэтай справе могуць адыграць мас-медыі, культурныя цэнтры, а таксама ўзаемны абмен прадстаўнікамі розных асяроддзяў, у тым ліку навуковых.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

ЛІТАРАТУРА

1. Cywiński B. Mój kawałek Europy. Warszawa, 1994.
2. CBOS — www.CBOS.com.pl
3. Kabzińska I. O wizerunku Białorusinów w oczach Polaków // Kotlarski G., Figura M. (red). Oblicza Wschodu w kulturze polskiej. Poznań, 1999.
4. Konwicki T. Kalendarz i klepsydra. Warszawa, 1989.
5. OBOP — www.OBOP.com.pl
6. Radzik R. Ruski i Pan — asymetria stereotypu // Więź. 1997. Nr 9.
7. Skaradzinski B. Białorusini, Litwini, Polacy. Białystok, 1990.
8. Sobczak J. Stosunki Polski z Białorusią // Polska i jej nowi sąsiedzi. Poznań; Toruń, 1994.

Андрэй Кротаў (Гомель, Беларусь)

ДА ПЫТАННЯ АБ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАГА СТЭРЭАТЫПА Польшчы І ПАЛЯКАЎ

Прабема беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў ужо не аднойчы ўздымалася прадстаўнікамі розных галін айчыннай навукі — гісторыкамі, філолагамі, сацыёлагамі. Гэта красамоўна сведчыць як аб актуальнасці самой праблемы, так і аб яе міждысцыплінарным характары.

Аднак сярод даследчыкаў не існуе аднадушнасці. Часам яны выказваюць дыяметральна супрацьлеглыя пункты гледжання. Адно з іх спрабуюць даказаць, што дадзены стэрэатып меў пазітыўны характар, другія пераконваюць у адваротным. Усе яны прыводзяць аргументы, вагу якіх немагчыма ігнараваць, роўна як немагчыма не звярнуць увагу на іх нязначную колькасць і бессістэмнасць. Дагэтуль не зроблена ніводнай спробы разгледзець аб'ект даследавання ў шматмерным вымярэнні, у яго эвалюцыі ў часе. Звычайна выхопліваецца з нейкага канкрэтнага гістарычнага

перыяду стэрэатыпізаваны вобраз, які стэрэатыпам не з'яўляецца, але за яго выдаецца, альбо даследаванне вядзецца на базе крыніц, паходжанне, характар і змест якіх не дазваляюць разлічваць на аб'ектыўнасць яго вынікаў. У найбольш безнадзейным становішчы знаходзяцца даследчыкі, якія робяць спробы даказаць факт існавання пазітыўнага стэрэатыпа Польшчы і палякаў. Ігнаруючы аксіёму аб немагчымасці існавання пазітыўных нацыянальных стэрэатыпаў¹, яны самі правакуюць разбурэнне сваіх лагічных пабудов. Нельга лічыць поўнасю аб'ектыўнымі і даследаванні, якія маюць мэту даказаць на беларускім прыкладзе праўдзівасць вышэйназванай аксіёмы.

Дык які ж характар меў беларускі стэрэатып Польшчы і палякаў? Адаказаць на гэтае пытанне можна толькі ўсвядоміўшы тое, што стэрэатып, які эксплуатаваўся ў савецкую эпоху і які эксплуатаецца нават сёння, не з'яўляецца нацыянальным. Гэта штучна створаны сродак прапагандысцкага ўздзеяння на масы, які, увабраўшы ў сябе некаторыя элементы беларускага светаўспрымання, мае толькі фармальную падставу лічыць яго нацыянальным стэрэатыпам. Стварэнне дадзенага стэрэатыпа пачалося ў 60-я гады XIX ст. расійскімі публіцыстамі, якія выконвалі задачу адцягнення беларусаў ад польскага нацыянальна-вызваленчага руху, абуджэння ў іх асяроддзі варожасці да палякаў і ўмацавання тым самым падмурка расійскага панавання ў Беларусі. Запазычаныя з беларускай нацыянальнай традыцыі элементы стэрэатыпага погляду на Польшчу і палякаў забяспечвалі гэтаму стэрэатыпу трывалую базу на звычайным узроўні масавай свядомасці беларусаў і рабілі амаль немагчымым працэс яго адарвання. Потым гэты стэрэатып быў надхоплены дзеячамі беларускага нацыянальнага адраджэння і стаў выкарыстоўвацца ў іх публіцыстыцы як сапраўдны нацыянальны стэрэатып. Крыху пазней яго ўзяла на ўзбраенне савецкая прапаганда, якая працягвала традыцыйную для Расіі барацьбу з Польшчай і з польскімі ўплывамі. Створаны ў 1920-я гады на яго аснове вобраз ворага — буржуазна-памешчыцкай, «белай» Польшчы замацаваўся ў свядомасці савецкага чалавека.

Такім чынам, амаль паўтара стагоддзя намаганні па антыпольскаму выхаванню беларусаў, укараненню ў іх асяроддзі негатыўнага стэрэатыпа Польшчы і палякаў далі доўгачаканыя вынікі. Але ці мае сэнс навуковае вывучэнне гэтага стэрэатыпа? Напэўна, не. І не толькі таму, што дадзены стэрэатып не з'яўляецца часткай беларускага нацыянальнага погляду на свет, а яшчэ і таму, што існуе, прынамсі, яшчэ адна не менш важная прычына — падобнае вывучэнне страціла сваю актуальнасць. Час панавання «чорна-белых» стэрэатыпаў «сяброў» і «ворагаў» стаў часткай мінулага. У сённяшнім свеце іх месца павінны заняць стэрэатыпы (ці стэрэатыпізаваныя

¹ Macrae C. N., Stanor Ch., Hewstone M. Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie. Gdańsk, 1999. S. 53–55.

вобразы) партнёраў па супрацоўніцтву, супольнаму выжыванню ў агульным для ўсіх народаў свеце. Тым больш, што значную частку іх не прыйдзеца ствараць ад поўнага нуля. Асабліва гэта датычыць беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў, сфарміраванага ў выніку шматвяковага суіснавання і супрацоўніцтва, барацьбы супраць агульных ворагаў.

Улічваючы прыведзеную вышэй аргументацыю, трэба пагадзіцца з тым, што нацыянальным беларускім стэрэатыпам Польшчы і палякаў з’яўляецца той стэрэатып, характэрныя рысы якога выяўляюць сябе ў гістарычных крыніцах арыгінальнага беларускага паходжання, створаных да таго часу, калі на вобразатворчы працэс пачаў уплываць расійскі фактар, г.зн. прыкладна да сярэдзіны XIX ст. Пры гэтым трэба заўважыць, што не ўсе з адначаных крыніц маюць аднолькавую каштоўнасць.

Найбольш надзейнай базай для вывучэння дадзенага стэрэатыпа з’яўляюцца помнікі вуснай народнай творчасці беларусаў. Аднак відавочна, што матэрыялы, якія публікаваліся ў савецкі час, не маюць навуковай значнасці. Выпусцішаныя цэнзарамі, яны поўнасю страцілі не толькі народны (не кажучы ўжо аб нацыянальным) каларыт, але і свае найбольш важныя інфармацыйныя якасці. У гэтай сувязі прыходзіцца спадзявацца на тыя фальклорныя матэрыялы, якія выйшлі ў дасавецкі час, дзякуючы намаганням тагачасных этнографістаў і фалькларыстаў: І. Насовіча², П. Шэйна³, М. Доўнар-Запольскага⁴ і іншых. Не меншую каштоўнасць маюць і працы польскіх даследчыкаў — Ч. Пяткевіча⁵ і М. Федароўскага⁶, якія выйшлі ў свет у 1930-я гады. Пры гэтым, аднак, трэба заўважыць, што ў польскіх зборніках беларускіх фальклорных матэрыялаў часам прысутнічаюць узоры хутчэй польскага, чым беларускага паходжання. Яны, па-першае, маюць аналагі ў польскім фальклоры і, па-другое, не сустракаюцца ў зборніках, складзеных беларускімі і расійскімі даследчыкамі. Але усё ж такі, нягледзячы на ўсе акалічнасці, мы маем справу з жывым народным словам, якое не знявечыла рука цэнзара, з ярскімі вобразнымі характарыстыкамі, якія нарадзіў народ і захаваў у сваёй вуснай традыцыі для нашчадкаў.

² Белорусские песни, собранные И. И. Носовичем // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. СПб., 1873. Т. 5. С. 45–280; Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. СПб., 1874. Т. XII. Ч. II.

³ Белорусские песни, собранные П. В. Шейном // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. СПб., 1873. Т. 5. С. 281–770; Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. СПб., 1893. Т. 57. Ч. 2.

⁴ Довнар-Запольский М. Белорусское Полесье. Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским. Киев, 1895. Вып. 1.

⁵ Pietkewicz Cz. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materiały etnograficzne. Warszawa, 1938.

⁶ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935.

Іншая справа — летапісы і хронікі, помнікі старажытнай беларускай літаратуры. Яны таксама заключаюць у сабе элементы стэрэатыпа Польшчы і палякаў. Больш таго! Яны нават дазваляюць гаварыць аб яго пазітыўным характары. На гэта ўжо звярталі ўвагу даследчыкі, у прыватнасці А. Лойка⁷. Аднак ці можна дадзеныя вобразны матэрыял лічыць беларускім? Прынамсі, сацыяльная прыналежнасць аўтараў не дазваляе адказаць на гэтае пытанне станоўча. Як прадстаўнікі пануючага класа, яны альбо з’яўляліся этнічнымі палякамі і таму прадстаўлялі ў сваіх працах аўтастэрэатып, альбо, з’яўляючыся беларусамі, дэманстравалі шляхецкую салідарнасць, а таксама адпаведныя вобразавыя намаганні з польскімі панамі-братамі. Для нас не важна, ці рабілі яны гэта па ўласнай ініцыятыве, ці дзейнічалі па нечай указцы, матэрыялізуючы іх гістарыяграфічныя і літаратурныя пажаданні. Беларускае баярства, у рэшце рэшт, мела абавязкі перад шляхецкай дзяржавай, павінна было апраўдваць выказаны яму польскай шляхтай давер. У такіх умовах захавальнікамі беларускай народнай традыцыі, у тым ліку і стэрэатыпаў, сталі нешляхецкія пласты насельніцтва, галоўным чынам сялянства. Адыход беларускай культурнай эліты ад справы стварэння нацыянальнай карціны свету, часткай якой быў стэрэатып Польшчы і палякаў, замарудзіў працэс стэрэатыпізацыі. Аднак галоўнай прычынай гэтага замаруджвання сталі праблемы, звязаныя з самаідэнтыфікацыйнымі якасцямі беларусаў і іх этнічнай свядомасцю.

Пры вывучэнні працэсу фарміравання стэрэатыпа Польшчы і палякаў нельга абыходзіць увагай і той факт, што наплыў польскага элемента на беларускія землі меў бесканфліктны характар і не абуджаў у беларусаў пачуцця агрэсіі, на базе якога мог паўстаць вобраз ворага.

Аб прысутнасці палякаў на беларускіх землях ужо ў XI–XII стст. сведчаць дадзеныя тапанімікі. Так, напрыклад, згодна з найбольш абгрунтаваным на сённяшні дзень тлумачэннем назвы Мазыр, яе вытокі ўзыходзяць да наймення племені мазураў⁸. У той час, як лічыць А. Рогалеў, закладваліся асновы для ўзнікнення шматлікіх геаграфічных назваў Беларусі ад этнічных найменняў ляхі, мазуры і палякі. Адна толькі этнанімічная аснова «лях», па яго падліках, выяўляецца ў 20 геаграфічных найменнях, якія сустракаюцца па ўсёй тэрыторыі краіны і служаць для назвы 73-х населеных пунктаў⁹. Гэтыя геаграфічныя назвы маглі ўзнікнуць толькі пры наяўнасці большых ці меншых груп польскага насельніцтва альбо асобных перасяленцаў.

Трапляў польскі элемент у Беларусь і ў выніку набегав на польскія землі літоўскіх князёў і іх ваявод. У XIII–XIV стст. яны амаль рэгулярна прыводзілі на падляшскія і чорнарускія землі польскіх палоннікаў і асаджвалі

⁷ Łojka O. A. Polak w oczach Białorusina // Narody i stereotypy. Kraków, 1995. S. 104–112.

⁸ Жучкевич В. А. Мозырь и мазуры // Неман. 1972. № 3. С. 188–189.

⁹ Рогалеў А. Ф. Сцежкі ў даўніну. Мн., 1992. С. 34.

іх тут. У 1324 і 1326 гг., напрыклад, гродзенскі староста Давід на чале шматлікіх літоўска-беларускіх войскаў рабіў паходы на Мазовію і Брандэнбург¹⁰, якія адной з мэтаў, трэба думаць, мелі захоп нявольнікаў. Аб колькасці асаджаных на землях ВКЛ, у тым ліку і ў Беларусі, палякаў гаворыць хаця б той факт, што Альдона, дачка Гедыміна, выходзячы замуж за польскага каралевіча Казіміра, прывяла з сабою ў якасці пасагу 24 000 нявольнікаў-палякаў, якія, відавочна, не паспелі пусціць каранёў на чужыне. А колькі іх там засталася? Захопы польскіх палоннікаў і асаджэнне іх на беларуска-літоўскіх землях мелі месца і пасля наладжвання саюзных адносін паміж Польшчай і Літвой. Так, пры Ягайлу, прыбыўшы ў Польшчу для супольнай барацьбы з крыжакамі, літоўцы захапілі ў нявольніцкую частку польскага насельніцтва, якое жыло на рацэ Укра¹¹.

У гэты час пачынаецца каланізацыйны рух палякаў на ўсход, на былыя яцвяжскія землі, у Падляшша. У другой палове XVI ст. польская каланізацыя канчаткова змяніла ўсходнеславянскую і пачалося каланіяльнае асваенне Чорнай Русі і Палесся. Прынамсі, так выглядае пашыраная ў гістарычнай навуцы версія *польскай* каланізацыі беларускіх зямель, працэсу стыхійнага і не адлюстраванага ў той меры, як бы таго хацелася, у гістарычных крыніцах. На думку сучаснікаў распачатай каланізацыі, мазурская шляхта ў пошуках «улоку» і халопаў «пакрыла зямлю, як саранча»¹². У Смаленскі ў сваёй працы «Нарыс гісторыі шляхты мазавецкай», спасылаючыся на аднаго з іх, піша: «...Нельга зарыентавацца ў натоўпах «паноў» мазавецкіх... пры аддаленасці і нязначнасці іх ведаць не можам і нічога (не можам. — А. К.) аб іх паведаць»¹³. Між тым трэба падкрэсліць, што ў дадзеным выпадку размова ідзе аб каланізацыйным руху менавіта мазавецкай шляхты. І будзе памылкай лічыць, што гэты рух не суправаджаўся рухам каланістаў нешляхецкага паходжання, у першую чаргу, сялян. Гэта, у асноўным, былі нашчадкі вольных халопаў, якія, ратуючыся ад шляхецкай няволі, шукалі на ўсходзе ад Польшчы новага месца для жыцця»¹⁴. Былі і сяляне іншых катэгорый. Асаджаныя на «свежым караню», яны рэкрутаваліся шляхтай сярод іншаземцаў, мазураў і палякаў, у тым ліку і былых вольных халопаў, якія апынуліся ў цяжкім матэрыяльным становішчы, не маглі выконваць ваеннай службы і з дазвалення караля пакінулі свае ўладанні¹⁵.

¹⁰ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. 1. С. 47.

¹¹ Wasilewski L. Litwa i Białoruś: Zarys historyczno-politycznych stosunków narodowościowych. Warszawa; Kraków, 1925. S. 48.

¹² Smoleński Wł. Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej // Przegląd Historyczny. 1906. T. II. S. 20.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Baranowski I. T. Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej // Przegląd Historyczny. 1908. T. VII. S. 73–74.

¹⁵ Тамсама. С. 317.

Такім чынам, ёсць важкія падставы лічыць, што асноўную масу польскіх перасяленцаў (за ўвесь час каланізацыі) склалі людзі нешляхецкага паходжання, якія мала чым адрозніваліся ад мясцовага сялянства ў сэнсе сацыяльным, гаспадарчым і культурным. Блізкае падабенства моваў ліквідавала апошнія бар’еры на шляху ўзаемаразумення паміж імі. З цягам часу жыццё ў дамінуючым беларускім асяроддзі стварыла спрыяльныя ўмовы для беларусізацыі польскіх сялян і, часткова, рамеснікаў — з’явы, якая чакае свайго даследчыка.

Гэта поўнаасцю тлумачыць такі, здавалася б, маларазумелы факт, як адсутнасць узаемных рэзка негатывіўных вобразных характарыстык у польскім і беларускім фальклоры, не кажучы ўжо аб дэталёва распрацаваных негатывіўных стэрэатыпах. У суіснаванні беларусаў і палякаў, напэўна, былі праблемы, магчыма, нават іх было нямала. Аднак не было фактараў, здольных выклікаць міжэтнічную варажасць і накіраваць на іншапляменнікаў-палякаў узнікшую ў ходзе суіснавання агрэсію. Пры гэтым трэба адзначыць, што тэзіс аб атаясамліванні палякаў з панамі не вытрымлівае крытыкі, бо гэтым панам мог быць і паляк, і апалячаны беларус, і рускі, і ўсякі «прыблуда з чужой стараны», які сваім сацыяльным становішчам хаця б крыху адрозніваўся ад тых, хто займаў ніжэйшую ступень у сацыяльнай іерархіі (беларускія сяляне, «тутэйшыя»).

Падводзячы вынікі прыведзеных вышэй разважанняў аб прыродзе беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў, а таксама ўмовах яго фарміравання, неабходна падкрэсліць наступнае:

- дадзены стэрэатып фарміраваўся на базе шматвяковага вопыту суіснавання беларусаў з палякамі на сваёй зямлі;
- фактычны пачатак працэса стэрэатыпізацыі і вобразатворчасці беларусаў магчымы толькі пры адпаведным, дастаткова высокім узроўні іх сацыяльнай і нацыянальнай свядомасці, таму гэты працэс пачаўся толькі ў XVI–XVII стст. Якасныя характарыстыкі стэрэатыпа пры гэтым ускосна сведчаць аб недахопах іх нацыянальнага светаўспрымання;
- дадзены стэрэатып увабраў у сябе шмат рысаў польскага аўтастэрэатыпа, што дазваляе гаварыць аб яго пазітывіўным характары.

МЕНТАЛЬНАСЦЬ БЕЛАРУСА: СТЭРЭАТЫПЫ І РЕАЛЬНАСЦЬ

В а ўмовах хуткаплынных зменаў жыцця, паскарэння тэмпай руху гісторыі важна ўсвядоміць, якая ж яна, наша беларуская карціна свету, якія фактары вызначаюць нашу ўнутраную духоўную сістэму каардынат, у чым адметнасць нашай нацыянальнай ментальнасці. Разуменне асаблівасцей светабачання, на нашу думку, дапаможа «наблізіцца» да агульначалавечай супольнасці, заняць годнае месца ў агульначалавечым доме. Прычым само імкненне і патрэба вызначыць сэнс існавання народа, яго гістарычнага шляху, яго адметнасці ад іншых — імкненне натуральнае і арганічнае для ўсякай этнічнай супольнасці, яно складае ўнутраны стрыжань і пафас усяго духоўнага, культурнага жыцця народа¹.

Ментальнасць — кропка, у якой сыходзяцца сэнсавызначальныя напрамкі развіцця асобы, нацыі. Тут спалучаюцца глыбінныя ўзроўні калектыўнай, нацыянальнай і індывідуальнай свядомасці. Нацыянальны менталітэт з’яўляецца стрыжнем, на які нанізаны пласты розных гістарычных эпох, фармацый. Адаптацыя новых сацыяльных умоў адбываецца шляхам фільтроўкі праз сістэму каштоўнасцей кожнай нацыі. Гэта з’яўляецца неабходным механізмам захавання цэласнасці этнічнай супольнасці, адаптацыі новага, набывання неабходных механізмаў функцыянавання ў новых абставінах. У той жа час ментальнасць задае арыенціры развіцця грамадства, вылучае на першыя пазіцыі неабходныя прыярытэты развіцця канкрэтнага этнасу. Ментальныя працэсы дазваляюць укладзі вонкавы свет у зразумелую схему-карціну, карыстацца яго здабыткамі, ствараючы «сваю» гісторыю, «сваю» нацыянальную прастору жыццядзейнасці.

Знаходжанне Беларусі паміж двума вялізнымі і магутнымі этнічнымі (палякі і рускія) і цывілізацыйнымі (Захад і Усход) арэаламі ў многім прадвызначала асаблівасці фарміравання ментальнасці беларусаў. Неабходна адзначыць таксама дамінаванне сацыяльна-палітычнага фактару ў фарміраванні ментальнасці беларусаў у параўнанні з іншымі субтэрмінантамі (клімат, ландшафт і інш.). Верхнія пласты абездзяражаўленага грамадства ў XVII–XIX ст. асіміляваліся: шляхецкая моладзь, як правіла, акаталічвалася ў езуіцкіх калегіумах і апалачвалася пры дварах магнатаў яшчэ з часоў дзвюх уній, пазней яна русіфікавалася на службе ў царскім войску або на чыноўніцкай службе. Непарушным заставаўся толькі беларускі селянін, які быў намінальным удзельнікам сацыяльных працэсаў, пры гэтым «кансерваваўся» ў сваім сацыяльным асяродку, а культурныя ўплывы звонку

¹ Майхровіч А. С. Нацыянальныя духоўныя традыцыі і беларуская ідэя // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе XX стагоддзя / Уклад. В. К. Шчэрбін і інш. Мн., 1998. С. 53.

былі звездзены да мінімуму (школа, рэлігія). Менавіта ў сялянскім асяроддзі захоўваліся вугельчыкі беларускай ментальнасці — вынослівасць і павага да сябе, пачуццё патрэбнасці ў жыцці як кармільца свету. Менавіта каля гэтага цяпельца грэлі свае душы і настройвалі таленты беларускія пісьменнікі, місіяй якіх стала асэнсаванне нацыянальнага аблічча свайго народа ў мастацкіх вобразах і выяждзення яго ў свет. Два тыпы былі знойдзены яшчэ ў XVII–XVIII ст. у інтэрмедых і сацыяльна-бытавых казках — вобраз гаваркога Стопака і Рымшы.

Пісьменнікі пачатку XX ст. пайшлі далей. Я. Купала ў «Паўлінцы» стварыў вобразы-антыподы, абодва з якіх з’яўляюцца носьбітамі беларускай ментальнасці (Сцяпан Крыніцкі і Якім Сарока). Я. Колас, падагульняючы творчыя здабыткі папярэднікаў, апаэтызаваў жыццё беларускага селяніна, выявіў стрыжневыя моманты нацыянальнага характару беларуса, гэтым самым адкрыўшы беларуса ўсяму свету.

Даследаванне ментальнасці народа ў першую чаргу звязана з тым, што праблема менталітэту ахоплівае розныя аспекты духоўнага жыцця. Гэтая праблема патрабуе супольнай працы навукоўцаў многіх спецыяльнасцяў: гісторыкаў, філосафаў, псіхолагаў, сацыёлагаў, этнографікаў і інш. Пры гэтым да сённяшняга часу практычна няма адзінай агульнапрызнанай, усебаковай метадыкі аналізу ментальных працэсаў. Навукоўцы розных профіляў неаднолькава падыходзяць да высьвятлення сутнасці і адметных рысаў ментальнасці прадстаўнікоў асобных гістарычных эпох, краін, сацыяльных груп (П. Бэрк, Асоўская і інш.). Вывучэннем і даследаваннем ментальнасці беларуса навукоўцы амаль не займаліся. Большасць назіранняў за спецыфікай светаўспрымання беларускай нацыі засталіся на ўзроўні этнаграфічнага апісання матэрыяльнай культуры, г. зн. апрадмечанага ўвааблення ментальнасці, фальклору (даследаванні Шэйна, Раманава, Сержпутоўскага, А. Багдановіча і інш.). Пытанні асаблівасцей народнага светапогляду так ці інакш закраналі многія гісторыкі як мінулага, так і сучаснасці (І. Канчэўскі, В. Ластоўскі, М. Касцюк, У. Калеснік, У. Конан). Э. Дубянецкі на пачатку 90-х гг. выступаву ў друку з матэрыяламі па пытаннях выпрацоўкі метадыкі даследавання і вывучэння беларускай ментальнасці на аснове фальклору.

Адсутнасць больш-менш цэласнай сістэмы вывучэння, недахоп самага галоўнага — метадалогіі — прыводзяць часам да звужэння тэмы. Імкненне паназіраць за ментальнасцю беларуса нярэдка замяняецца назіраннямі за асаблівасцямі нацыянальнага характару. Акрамя гэтага, адчуваецца моцная палітычная заангажаванасць, бытаванне палітычных клішэ савецкіх часоў. Адно з самых пашыраных — так званая талерантнасць, ціхмянасць, пакорлівасць як станоўчая рыса нацыянальнага характару. З’яўленне псіхалагічнай устаноўкі на бесканфліктнае ўспрыманне старонніх магло адбыцца толькі ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах (знаходжанне ў складзе дзяржавы з дамінаваннем іншанацыянальнага элемента, неабходнасць

абслугоўваць геапалітычныя інтарэсы іншых краін). Непасрэдная пагроза фізічнага знішчэння прымушала прыстасоўвацца, «дэманстраваць» прыязныя адносіны, хаваючы пры гэтым сапраўдныя пачуцці (фарміраваўся феномен т. зв. амбівалентнасці пачуццяў). Неабходна таксама ўлічваць, што асноўным носьбітам беларускай ментальнасці з’яўляюцца сяляне, іх нізкі сацыяльны статус аб’ектыўна фармаваў умовы для «кансервацыі» ў сваім сацыяльным коле, палітычны ўціск вёў да непрымання і адмаўлення каштоўнасных арыенціраў іншых сацыяльных груп, якія да таго ж мелі іншую этнічную прыналежнасць. Адсюль глыбокая закрытасць перажыванняў на фоне знешняй дэманстрацыі добразычлівасці і гасціннасці. Такая сітуацыя выглядае спакойнай ва ўмовах сацыяльнай стабільнасці, але пагражае небяспекай у часы змен грамадскага ладу, калі прыхаваныя эмоцыі выходзяць наверх (пагромы, пажары панскай маёмасці падчас паўстанняў, рэвалюцый).

Яшчэ адным пашыраным стэрэатыпам з’яўляецца перакананне ў моцным калектыўным пачатку, які маецца ў беларускім нацыянальным характары. Па ўзоры «старэйшага брата» з Усходу, дзе сапраўды сялянская абшчына была фактычнай дзяржавай у дзяржаве, беларусу прыпісвалі па аналогіі такую ж калектывісцкасць. Хаця «Устава на валокі» 1557 г., падворнае карыстанне зямлёй стваралі ўмовы для абасаблення селяніна, яго індывідуалізацыі. Аб гэтым жа сведчаць і запісы фалькларыстаў². Маё назіранне пацвярджае і той факт, што ацэнка чалавека беларусам залежыць ад яго асабістых якасцей, паводзінаў, а не ад агульных ацэнак і сацыяльных стэрэатыпаў.

Ментальнасць — з’ява рухомая, зменлівая. Падзеі ХХ ст. не маглі не паўплываць на фарміраванне ментальнасці беларусаў: «рассяляньванне» сялянства калгаснай сістэмай, знішчэнне беларускай па духу інтэлігенцыі як у часы сталінскіх рэпрэсій, так і ў дзесяцігоддзі савецкай палітыкі зліцця і ліквідацыі нацый. Цяпер мы апынуліся ва ўмовах паўдзяржаўя, таму ў сучасных абставінах ментальнасць павінна перайсці з узроўню тэрэтычных разважанняў, мастацкіх вобразаў на рэальныя дзеянні і ўчынкi, г. зн. прэзентатыўнасць павінна перайсці з узроўню культуры на ўзровень сацыяльна-палітычнага жыцця. Сёння для Беларусі актуальна фарміраванне інтэлектуальнай эліты (у т. л. і палітычнай), якая стала б каардынатарам грамадства ў «апрацоўцы» надзела нацыянальнай прасторы, фарміравання пачуцця нацыянальнай годнасці. Фактар нацыянальнай ментальнасці патрэбна свядома ўключачь у сацыяльна-палітычнае жыццё Беларусі, адрадыць гэтыя паняцці, напоўніць іх рэальным зместам у адпаведнасці з патрабаваннямі часу і рэаліямі сённяшняга дня³.

² Шейн В. П. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. 3. С. 4–5.

³ Калеснік У. Менталітэт — птушка крыўдлівая // Крыніца. Штомесячны культуралагічны часопіс. 1996. № 1. С. 28.